

TARTU RIIKLIK ÜLICOOL

S. VAHTRE

**PÖLLUMAJANDUS JA
AGRAARSUHTED EESTIS
XIII JA XIV SAJANDIL**

TARTU 1966

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

NSV Liidu ajaloo kateeder

S. V a h t r e

PÕLLUMAJANDUS JA AGRAARSUHTED EESTIS
XIII-XIV SAJANDIL

Õppevahend ajaloo-osakonna
üliõpilastele

T a r t u 1 9 6 6

S i s s e j u h a t u s e k s .

Käesolev õppevahend on mõeldud täiendavaks lektüüriks ajaloo-osakonna üliõpilastele Eesti ajaloo üldkursuse õppimisel. Vaatleme selles põllumajanduse olukorda ja agraarsuheteid Eestis esimestel sajanditel pärast maa langemist võõrvõimude, saksa ja taani feodaalide valitsuse alla. XIII-XIV sajand on teatud eri etapiks Eesti agraarajaloos. Sel ajal kujunes täielikult välja feodaalne klassiühiskond. See protsess oli alanud küll juba Muinas-Eestis enne vallutajate sissetungi, kulges aga nüüd järsult muutunud poliitilises olukorras mitmeti uelaadiliselt. Vastavatest nähtustest põllumajanduses ja agraarkorras püütaksegi alljärgnevalt ülevaadet pakkuda.

Vaadeldava perloodi uurimiseks on meie käsutuses suhteliselt üsna rohkesti kirjalikke allikaid. Tähtsaim ja peamine koht agraarajaloo seisukohalt on dokumentaalseil allikal - mitmesugused ürikud feodaalse maavalduse ja feodaalse õiguse kohta, nagu läänõigused, läänikirjad, mitutliiki lepingud, esimesed vakuraamatud jne. Peaaegu kõik tolleaegsed säilinud ürikud on käesolevaks ajaks publitseeritud reas mahukates allikate kogudes; neist kesksel kohal on 1853. a. Fr. G. v. Bunge alustatud kapitaalne "Liv-, Est- und Kur-ländisches Urkundenbuch", edasi "Akten und Rezesse der livländischen Ständetage", "Livländische Güterurkunden", rohketele puudustele vaatamata ikka veel suure tähtsusega "Est- und Livländische Brieflade" ning terve rida vähem ulatuslike editsioonide. Palju üksikdokumente on avaldatud perioodikas. Kuigi editsioonid, eriti vanemad, ei ole vabad vigadest,

sisaldades näiteks palju eksituasi kasvõi kohanimedes, mis asustusajaloo uurimisel mõjub küllaltki häirivalt, hõlbus- tab nende olemasolu arusaadavalt suuresti uurija tööd. Il- ma nendeta muutuks mõnedegi materjalide kasutamine, mille originaalid asuvad laialipillatuna paljudes arhiivides, praktiliselt sageli lausa võimatuks.

Erilisel kohal allikate hulgas on üliisuure väärtusega Põhja-Eesti kohanimistu XIII sajandi esimesest poolest, nn. "Taani hindamisraamat" (Liber census Daniae) Eestimaa le- hed, kuhu on märgitud Harju-Viru külad ja mõisad koos nen- de suuruse ja valdajatega ning mitmesuguseid teisi andmeid. Selle allika parim tekst koos faksiimilega sisaldub P. Jo- hanseni 1933. a. ilmunud mahukas uurimuses "Die Estlandlis- te des Liber census Daniae".

Tunduvalt vähem pakuvad agraarajaloo kohta kroonikad, milledest siiski (esmajoones Läti Henriku kroonikast) võib leida kohati vägagi olulisi lisandusi dokumentaalsetele al- likatele.

Kirjalike allikate puuduseks on, et nad on valdavas osas juriidilise sisuga, väljendades seejuures muidugi feo- daalide huve ja seisukohti, kuna majanduslikud ja sotsiaalsed küsimused kajastuvad nendes juriidiliste vahakordade kaudu ja teatud mõttes juhuslikult. Seda lünka aitavad ma- jendusalaaste küsimuste osas paiguti täita arheoloogia and- med. Paljude oluliste probleemide, veel enam aga mitmesugus- te üksiküsimuste jälgimiseks jääb olemasolev allikmaterjal siiski tihti puudulikuks ja sageli peab uurija leppima ai- nult oletustega. Lünklik ja ühekülgne allikmaterjal on põh- justanud mõneski küsimuses üsna vastakaid seisukohti.

Eesti vallutamisele vahetult järgnenud ajajärku põllu- majandust ja agraarsuhteid on käsitletud paljud uurijad. Ku- na edaspidi juhuime konkreetsemalt tähelepanu mitmesugustes eriküsimustes esinevatele arvamustele, siis olgu siinkohal piirdutud vaid mõne üldisema historiograafilist laadi mär- kusega.

Balti-saksa ajaloolastest on antud ajajärku põhjaliku-

malt uurinud Fr. G. v. Bunge, A. v. Transehe-Roseneck, H. v. Engelhardt ja H. Bosse. Kuigi nendel esineb lahkuminekuid üksikküsimustes, on kõik balti-saksa uurijad üksmeel selles, et eestlaste arengutase enne sakslaste tulekut olevat olnud väga primitiivne, et sakslased olevat toonud maale kõrgema kultuuri, poliitilise korrastuse ja palju positiivseid uuendusi majanduslikul alal. Sealjuures on antud perioodi majanduslikku arengut käsitletud küllaltki pealiskaudselt.

Mitmeid uusi momente Eesti keskaegse asustuse ja agaraarkorra uurimisse tõi P. Johanseni 1925. a. ilmunud töö "Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter". Nii selles kui ka järgnevates uurimustes pööras P. Johansen suuremat tähelepanu eestlaste osale, muu hulgas näidates, et "Tacni hindamisraamatus" esineb sakslaste ja taanlaste kõrval ka eestlastest vasalle. Olulisemad uuendused põllumajanduses (kolmeväljasüsteem) kirjutas aga temagi sakslaste arvele. P. Johanseni tähtsaks teeneks on rea uute allikate avastamine ja käibesse toomine.

Kodanliku Eesti ajaloolastest töötab vaadeldava perioodi agraarajaloo uurimisel tagajärjekamalt E. Blumfeldt, kes lükkas põhjendatult ümber mitmed balti-saksa autorite seisukohad (näit. mõisate tekkimise küsimuses). J. Uluotsa töödes esineb tugev ajaloo moderniseerimise tendents ja nende teaduslik erikaal on vähene. Vastavalt oma aja "sotsiaalsele nõudmisele" arendas J. Uluots, rohkem poliitika kui teadlane, teooriat eestlaste alistumisest sakslastele lepingulisel alusel. Moderniseeritud käsitus ja rõhutatud natsionalism iseloomustavad läti kodanliku õigusajaloolase A. Švabe töid.

Nõukogude Eesti ajaloolased on otsustavalt ümber lükanud baltisaksa "kultuurtreegerluse-" ja kodanlike ajaloolaste "lepinguteooriad". On näidatud (A. Vassar) neid negatiivseid tagajärgi, mida tõi endaga kaasa Saksa vallutus, ja rõhutatud, et põllumajandustehnikasse ega maaviljelussüsteemidesse ei toonud saksa feodaalid midagi uut. Arheoloogilised

kaevamised H. Moora jt. juhtimisel on andnud väga väärtuslikku leiumatmaterjali põllumajanduse olukorra kohta maa vallutamise perioodil. Olulisi üksikküsimuste täpsustusi ja uusi lahendusi on esitanud H. Ligi, kuigi tema tööd põhiliselt käsitlevad järgnevat perioodi. Märkida tuleb veel Läti ajaloolaste T. Zeidsi ja V. Dorošenko uurimusi.

Põhjalikum ülevaade XIII - XIV sajandi Eesti agraarajaloost siiski seni puudub. See asjaolu on sundinud käesoleva õppevahendi koostamisel piirduma mitte ainult senise kirjandusega, vaid ka läbi vaatama kõik antud küsimuse seisukohalt arvestatavad kirjalikud allikad, millele kogu alljärgnev ülevaade ongi rajatud.

I. TOOTLIKE JÕUDUDE SEISUND.

1. Tootlike jõudude ulatuslik purustamine maa vallutamise perioodil.

Kuni XIII sajandi alguseni oli Eesti majanduselu pikema aja vältel arenenud suhteliselt kiire tõusu tähe all. Välismaiste feodaalide sissetungi tagajärjel XIII sajandi algupoolel vallandunud pikaajaline sõda tõi aga endaga kaasa tunduva tagasilöögi. Feodaalkatoliikliku agressiooniga kaasnes tootlike jõudude laiaulatuslik purustamine, mis esmajoones ja kõige raskemalt puudutas juhtivat majandusharu - põllumajandust.

Maa vallutati süstemaatiliste rüüsteretkede abil, mis kestsid seni, kuni murti eestlaste sõjaline vastupanu ja kurnati välja nende majanduslik kandejõud. Saksa vallutajate ideoloog Läti Henrik, kirjeldades Ugandi laastamist 1215. a., väl-

jendab sel puhul kujukalt agressorite eesmärgi, mis kehtib täielikult kogu vaadeldava vallutussõja kohta: "Sest nad kavatsesid nendega /eestlastega/ niikaua sõda pidada, kuni need, kes veel järele jäävad, nõustuvad igavese rahu ja ristimisega; või hävitada nad täielikult maa pealt."¹ Eestlased omakorda lubasid aga ristiusku mitte vastu võtta seni, kuni maal on veel olemas üheaastane või küünrapikkune poisike.²

Vaenlase taktika - rüüstata ja hävitada seni, kuni saavutatakse alistumine, vallutada maa iga hinna eest - avaldus juba üsna varsti pärast seda, kui esimesed saksa misjonärid olid astunud Liivimaa pinnale. Kui 24. juulil 1198.a. langes lahingus liivlastega Berthold, teine saksa piiskop Liivimaal, asusid sakslased kättemaksuks rüüstama liivlaste põlde ja hävitasid tule ning mõõgaga kasvava vilja.³ 1200.a. teatab kroonik jällegi vilja põletamisest liivlaste põldudel.⁴

Saksa vallutajate röövretked Eestisse, millest sunniti osa võtma ka liivlased ja latgalid, algasid 1208. a. Iga sõjakäigu puhul põletati külasid, tapeti mehi, viidi vangidena kaasa naised ja lapsed, võeti saagiks hobuseid, kariloomi, riideid, relvi, raha jne. Nii kirjutab Läti Henrik esimesest retkest Ugandisse 1208. a.: "... jõudsid Ugandisse ja rüüstasid külasid ning tapsid paganaid... kogunesid lõpuks Otepää, s. t. Karu pea, linnuse juurde ja süütasid linnuse põlema. Ja pärast seda, kui nad kolm päeva olid puhanud, pöördusid nad neljandal päeval kariloomade ja vangide ning kogu röövsaagiga oma maale tagasi."⁵ Analoogilisi teateid leidub järgnevalt kogu kroonikas. Sealjuures räägib kroonik väga kiitvalt Eesti ilusatest küladest ja suurtest põldudest, mis

¹ Heinrichs Livländische Chronik, II Aufl., bearbeitet von L. Arbusov (+) und A. Bauer, Hannover 1955 (=LH), XIX, 3.

² LH, XXVI, 9.

³ LH, II, 6.

⁴ LH, V, 3.

⁵ LH, XII, 6.

miüd metsikult laastati. Ta lausub sõjakäigu puhul Järvasse 1212. a.: "Tookord oli aga Kareda küla väga ilus, suur ja rahvarikas, nagu seda olid kõik külad Järvas ja kogu Eestis, mis kõik edaspidi meie poolt korduvalt rüüstati ja põletati."¹

Läti Henriku trafaretseks muutuvatest sõjaretkede kirjeldustest jätavad mõningad eriti masendava mulje, nagu näiteks jutustus sakslaste ja nendega koos olnud liivlaste ning latgalite ootamatust rünnakust Läänemaale 1215. a.: "Kui nad sinna jõudsid, jaotasid nad oma sõjaväe kõigile teedele ja küladesse, ja leidsid kõik mehed, naised ja lapsed ning kõik inimesed suurtest väikesteni olevat külades, sest need polnud midagi teadnud sõjaväe tulekust. Neile tungisid nad oma vilhas kallale ja tapsid kõik mehed ... tapsid arvutult rahvast, surmasid ka mitmeid naisi ja lapsi ega tahtnud halastada kellelegi väljadel ja külades. Ja värvides kõik teed ja kõik paigad paganate verega, jälitasid nad neid kogu mereäärses maakonnas, mida kutsutakse Rotelewic ja Rotalia. Ka latgalid koos teistega ajasid taga neid, kes põgenesid mere jääle, tapsid kõik, keda nad kätte said ja tõid ära kõik asjad ja vara. Ja Talibaldi pojad röövisid kolm liivi talenti² hõbedat, peale hulga riiete, hobuste ja saagi, mille nad tõid kõik Beverini. Niisama ajas kogu sõjavägi esimesel, teisel ja kolmandal päeval taga eestlasi kõigis kohtades ja tapsid siin ja seal, kuni nad ise kui ka nende hobused nõrkesisid väsimusest. Siis lõpuks neljandal päeval kogunesid kõik kogu oma röövsaagiga ühte kohta, ajasid kokku hobused ja palju veiseid, viisid naised, poisid ja tüdrukud endaga kaasa ja pöördusid suure röömuga tagasi... Eesti nuttis taga oma lapsi ega suutnud end lohutada... eriti tapetute pärast, keda oli äraarvamatu palju."³ Ugandi rüüstati sa-

¹ LH, XV, 7.

² 1 talent = 1 leisikas = 20 naela = 8,19 kg.

³ LH, XVIII, 5.

mal 1215. aastal sedavõrd põhjalikult, et seal laial alal enam inimesi ega toiduaineid polnud leida.¹ 1220. aastal lämmatati Harjumaal suitsuga maa-alustesse koobastesse varju läinud inimesed, krooniku teatel tuhat hinge.²

Henriku kroonikast leiame ka üksikuid, tõsi küll, alati mitte päris usaldusväärseid arvilisi andmeid sõjasaagi suuruse kohta. Tähelepanuvääriv on juba eelnevalt tsiteeritud teade, et Läänemaalt olevat röövitud 3 leisikat, s. t. umbes 25 kg hõbedat. 1210. a. olevat sakslased Soontaganast kaasa viinud 4000 härga ja lehma, arvestamata hobuseid ja muid loomi,³ ja 1211. a. langenud Turaida all sakslaste kätte 2000 hobust.⁴ Need arvud, nii nagu Turaida juures purustatud laevade arv (300, väiksemaid arvestamata),⁵ on ilmselt tegelikust suuremad, kuid annavad siiski tunnistust rohkest sõjasaagist.

Nii nagu tuleb ettevaatusega suntuda krooniku esitatud arvilistesse andmetesse, ei või arusaadavalt võtta absoluutse tõena ka tema kirjeldusi üksikutest sõjakäikudest. Oma poole edu on kroonikas kahtlemata suurendatud. Välismaiste sissetungijate ulatuslik laastamistöö Eestis jääb aga tõsi- asjaks, milles pole võimalik kahelda.

Kahjuks ei luba olemasolev allikmaterjal tuua mingisuguseid arvilisi näitajaid sõjas tekitatud kahjude üldsuuruse kohta. Mõnevõrra konkreetsemat ettekujutust purustuste ulatusest võimaldab vahest ainult Henriku loetletud sõjakäikude üldarvu jälgimine. 1208. - 1227. a. korraldasid sakslased, latgalid ja liivlased kroonika järgi Eesti alale umbes 50 retke, neist 1208. - 1212. a. 15, 1215. - 1220. a. 23, 1223 - 1224. a. vähemalt 10 ja 1227. a. 1. Sealjuures on ilmselge, et kroonikas pole märgitud kõik väiksemad sõjakäigid. Ar-

¹ LH, XIX, 3.

² LH, XXIII, 10.

³ LH, XIV, 10.

⁴ LH, XV, 3.

⁵ Samas.

vestades autori tendentslikkust võib eeldada, et sellisteks on nimelt vähem edukalt kulgenud retked.

Loetletud sõjakäigud erinevad tunduvalt oma ulatuse poolest. Vähemate rüüsteretkede kõrval on nende hulgas suur osa laialdasi operatsioone, mis ulatusid läbi mitme maakonna ja mille puhul väed hargnesid veel mitmesse eri suunda. Kuid sakslaste sõjakäigud olid teatavasti vaid üks osa, kuigi tähtsaim osa tolleaegsetes võitlustes. Teise tugevama jõuna tungisid Eestisse tol ajal veel Taani feodaalid, esmakordselt 1206. a., mil saarlased nad tagasi löid, alates 1219. a. aga juba edukalt. Taanlaste sõjakäike ei loetle Läti Henrik küll nii üksikasjaliselt kui sakslaste omi, kindel on aga, et Põhja-Eesti langes taanlaste võimu alla pärast väga ägedaid võitlusi. Edasi tuleb lisada veel rootslaste sõjakäik Läänemaale 1220. a., samuti leedulaste rüüsteretk 1212/13. a. talvel Sakalasse. Vabadusvõitluse esimesel perioodil teostasid maksu kogumise eesmärgil mitu retke Eestisse veel vene feodaalid, ja edaspidigi, isegi siis, kui kujunes Eesti-Vene võitlusliit, rüüstasid Vene väed üksikutes kohtades mitmel korral.

Nii oli vabadusvõitluse umbes 20 aasta vältel keskmiselt igal aastal 3 - 4 suuremat või vähemat sõjaretke või isegi rohkem. Kui nendele lisada suurt sõjalist ja majanduslikku pingutust nõudvad eestlaste vasturetked ja mõningad kokkupõrked üksikute Eesti maakondade vahel, siis on ilmne, et vabadusvõitluse lõpuks pidi maa olema nii inimjõudude kui materiaalsete ressursside poolest tõsiselt välja kurnatud. Eriti põhjalikult laastati Ugandi ja Sakala.

Eesti mandril lõppes vaenutegevus Tartu langemisega 1224. a. Nagu jutustab Läti Henrik, tulnud eestlased, samuti liivlased ja lätlased, pärast seda välja oma linnustest, ehitanud uuesti üles mahapõletatud külad, kindnud ja külvanud suure kindlusetundega oma põldudel ja "rõõmustasid oma põldude ja oma töö üle ning polnud kedagi, kes oleks neid hirmutanud."¹ Kroonik rõõmutseb muidugi sakslaste võidu pu-

¹ LH, XXIX, 1.

hul ja püüab seetõttu kujutada olukorda õige roosilisena. Tegelikkus oli kindlasti hoopis teiselaadiline. Tootlike jõudude taastamise protsess algas ebasoodsas olukorras, vallutajate ikke all, kes olid juba asunud nõudma koormisi enda kasuks, sundisid allaheidetuid linnuste, kirikute, kloostrite, sildade, teede jne. ehitamisele oma võimu kindlustamiseks. Realt tulutoovamatelt tegevusaladelt (kaugkaubandus, mitmed käsitöölalad) tõrjuti eestlased peatselt hoopis välja. Maad laastasid ka edaspidi korduvad sõjad, nii välisõjad kui ka Liivimaa feodaalide omavahelised vaenused. Viimaste puhul, nagu seda tunnistavad feodaalide vastastikused kaebused, langesid rüüstamise ohvriks esmajoones vastaspoole talupojad, kellega käituti niisama nagu iga teise vaenlasega.¹

Kõige selle tõttu, silmas pidades ka tolleaegset madalat tehnikat, ei saanud vallutussõja majanduslike kahjustuste likvideerimine toimuda nii hõlpsasti, nagu seda Läti Henrik püüab seletada. Teiselt poolt on aga ka ebaõige seda ette kujutada liiga pikaajalisena. Näiteks 1280. aastatel olid Järvamaa idaosas Koeru kihelkonnas, seega Eesti ühes viljakamas piirkonnas, rida varem asustatud külasid tühjad,² mida ei saa aga enam pidada vabadusvõitluse tagajärjeks. Tõenäoliselt purustati need külad 1268. a. venelaste sõjakäigu ajal.³

Arvatavasti, nagu seda teistelgi maadel analoogilistel puhkudel on täheldatud, jõuti sõjategevusest tekitatud otsesed majanduslikud kahjustused likvideerida ligikaudu ühe inimpõlve jooksul, seega umbes XIII sajandi keskpaigaks. Et selles töös ainumääravaks oli siinsete talupoegade tegevus,

¹ Vt. näit. Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (=LUB), Bd. I, hrsg. von Fr. G. v. Bunge, Reval 1853, nr. 585 ja 586; II, nr. 742, 778, 1036 jm.

² LUB III, nr. 475^a (1282.a.) ja 521^a (1288.a.).

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, Москва-Ленинград 1950, lk. 86 ja 316.

nähtub kujukalt juba Läti Henriku eeltoodud teatest. See rõhutab otseselt, et põllumajanduse areng pärast maa vallutamist kulges just nendelsamadel rööbastel mis varemgi ja et selles otsustavaks jäid talupoegade senised igapäevase töö oskused ja kogemused. Saksa feodaalide "teeneks" oli ainult see, et alles ligikaudu pool sajandit hiljem jõudsid tootlikud jõud samale tasemele, millel nad olid juba olnud enne vallutajate sissetungi.

2. Põlluharimise osatähtsuse kasvust XIII - XIV sajandil.

Enne kui asuda tootlike jõudude arengu üksikküsimuste juurde, püüame tõmmata mõningad kõige üldisemad piirjooned põllumajanduse olukorrast ja osatähtsusest XIII - XIV sajandil. Vaatleme sel eesmärgil üht üsna huvipakkuvat allikandmete liiki, nn. päraldiste loetelusid.

Nimelt leiame arvukates maavalduslike suhteid normeerivates ürikutes, nagu maade jagamisi ja piiride määramist käsitlevad dokumendid, läänikirjad, ostu-, müügi-, pantimislepingud jms., tavaliselt üksikult loetletuna antud maavalduse koostisosad, mida nimetati pertinentsideks ehk päraldisteks (lad. pertinentia).¹ Näiteks: "N. küla (mõis, linnus, territoriaalne piirkond) koos põldude, heinamaade, karjamaade, metsade, mesipuude, kalastuskohtade, jõgede, järvede, soode etc. ja kõige muu juurdekuuluvaga". Loetelud on kord lühemad, kord pikemad, kord üldisemad, kord detailsemad, järjekord varieerub. Eriti üksikasjaliseks muutuvad need XIV sajandi lõpupoolelt, mil loetletud päraldiste arv ulatub sagedasti kuni paarikümnele.

Selliste päraldiste loetelude näol on tegemist kõigepealt teatud kantseleiliku vormeliga, mis siinsetes ürikutes võeti kasutusele Lääne-Euroopa samalaadsete dokumenti-

¹ Praegusel ajal kasutatakse seda terminit juriidilise mõistena vaid vallasasjade kohta.

de eeskujul. Kirjanduses nimetataksegi neid ka päraldiste vormeliks (Pertinentienformel). Mõnigi kord on täiesti ilmne, et üriku koostaja ei murdnud sugugi pead selle üle, kas tema märgitud päraldised tegelikult olemas olid või mitte. Drastilisema näitena selle kohta võib tuua Taani kuninga Valdemar IV venna Otto üriku 1333. a., milles ta lubab anda Harju-Viru kaasavaraks oma õele Margarethale viimase abiellumise puhul Brandenburgi markkrahvi Ludwigiga. Mainitud üriku märgitakse koguni kulla, hõbeda, vase ja teiste metallide kaevandusi Harju-Virus.¹ Ürik on koostatud Taanis ja selle koostaja ettekujutus Eestist on olnud üsna ähmane. Ka Valdemar IV üriku 1341. a. Eestimaa müümisest Saksa ordu kõrgmeistrile (mis tollal küll veel ei toimunud), on jällegi märgitud kulla-, hõbeda-, vase-, tina- ja rauakaevandusi.² Samalaadselt räägitakse olemasolevatest ja edaspidi avastatavatest kulla-, hõbeda-, raua- jt. kaevandustest Kuramaal, Leedus ja Zemgales ühes keiser Friedrich II üriku 1245. a.³ Kõik need tegelikkuses muidugi puudusid. Teiselt poolt pole sageli ürikuetes märgitud kaugeltki mitte kõik tegelikult olemasolevad päraldised, seda eriti XIII sajandil, mil vastavad loetelud on üldse lühemad.

Siit tekib muidugi küsimus, kas sellistes andmetes kajastub tegelik olukord või pole selle paikapidavusele üldse tähelepanu pööratud. Jälgides lähemalt päraldiste loetelusid pikema ajavahemiku jooksul, nähtub siiski, et üksikuid erandeid kõrvale jättes vastavad nad tegelikule olukorrale tunduvalt rohkem, kui esialgu arvata võib. Kui näiteks ühes Kuramaa üriku 1387. a. on päraldiste hulgas nimetatud merevaigu leiukohad,⁴ siis on selge, et seda ei saa kuidagi seletada kantseleiliku šablooniga.

¹ LUB II, nr. 755.

² LUB II, nr. 805.

³ LUB I, nr. 185.

⁴ LUB III, nr. 1248.

Eesti ajaloo uurijatest on päraldiste loetelusid ma-
jandusalaste küsimuste jälgimisel allikana seni ulatusli-
kumalt kasutanud etnograaf F. Linnus oma tuntud töös mesin-
dusest¹ ja seda väga tagajärjekalt. Arvesse võttes E. Blum-
feldti ja P. Johanseni vastuväiteid sellise meetodi raken-
datavuse suhtes, leiab Linnus siiski, et vähemalt teise-
järgulise materjalina võiks päraldiste loetelusid mesindu-
se levikupildi selgitamisel kasutada.² F. Linnus väidab õi-
gustatult, et sageli kõiki päraldiseid küll ei loetletud,
kuid märgitud päraldised olid harilikult tegelikkuses ole-
mas. Tõepoolest, juba see, et loetelud üksikutes ürikutes
ei kattu ja koguni tunduvalt erinevad, viitab sellele, et
kantseleilik šabloon ei olnud nende koostamisel ainumäärav
ja neis püüti ikkagi fikseerida tegelikku olukorda.

Kõike eeltoodut silmas pidades võime ütelda, et päral-
diste loetelude kasutamine üksikult ei luba küll teha kui-
gi usaldusväärseid järeldusi, küll aga võib sellise teade-
te kompleksi jälgimine pikema perioodi vältel vajaliku et-
tevaatuse korral anda küllaltki huvipakkuvaid tulemusi ja
pakkuda lisa teistest allikatest ammutatud andmeile.

Peale üksikute erandite sisaldavad päraldiste loetelu-
des tulunduslikult kasutatavad komponendid. Mõnikord on se-
da otseselt rõhutatudki. Nii ühes Kuramaa ürikus 1253. a.:
"... koos kõigi maade ja puustustega, mida adra või vikati
abil kasutatakse..."³ Edasi, nagu see ka loogiline on, ase-
tati päraldised loetelusse enam-vähem nende tulundusliku
tähtsuse järjekorras. Just seda asjaolu peamegi siinkohal
eelkõige silmas.

XIII - XIV sajandi ürikutes on reeglipäraselt esiko-
hal põllud (agri). Ometi esineb ka teistsugust järjestust

¹ F. Linnus, Eesti vanem mesindus I. Metsamesindus. -
Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XII-XIII, 1936-1937, Tar-
tu 1939.

² Samas, lk. 180-181.

³ LUB I, nr. 248.

ja seda eriti XIII sajandi keskpaigani. Nii on Talavas 1224. a. märgitud põllud kalastuskohtade, mesipuude ja heinamaade järel,¹ 1238. a. Läänemaal heinamaade,² 1248.a. ja 1259. a. Harju-Virus metsade järel.³ Sellist järjestust esineb edaspidi ikka harvemini ja harvemini. 1361. a. Virumaal tuuakse põllud küll karjamaade, heinamaade ja metsade järel,⁴ 1398. a. Saaremaal on põllud alles kaheksandal kohal karja-, heinamaade, vete, kalastuskohtade, metsaraiekohtade, kivimurdude ja võsade järel,⁵ 1424. a. Harjumaal viiendal kohal puude (metsade), heinamaade, karjamaade ja kalastuskohtade järel,⁶ kuid need on juba ainult üksikud erandid.

Niisiis kinnitavad päraldiste loetelude andmed teistegi allikatest hästi ilmnevat ja kirjanduses ammu tähelestatud fakti põlluharimise juhtivast kohast maaelanikkonna teiste tegevusalade hulgas. Viimase tõestamiseks ei oleks enam tarvis olnud päraldiste loetelusid analüüsida. Kuid nendest võime kui mitte kindla järeldusena, siis vähemalt hüpoteesina esile tuua ka mõned uudsed momendid. Nimelt paistab eespool toodud andmetest, et põlluharimise osatähtsus on XIII - XIV sajandi jooksul kasvanud, tema juhtiv tähendus teiste majandusalade hulgas veelgi selgemaks muutunud. Teatud piiriks näib selles osas olevat ka XIII sajandi keskpaik.

Vaatleme nüüd lähemalt põllunduse arenguga seotud küsimusi, tulles päraldiste loetelude andmete juurde edaspidi veel mitmel korral tagasi.

¹ LUB I, nr. 70.

² LUB I, nr. 156.

³ LUB I, regist 220 ja nr. 340.

⁴ Est- und Livländische Brieflade (=Bfl.), I Th., I.Bd., hrsg. von Fr. G. v. Bunge und Baron v. Toll, Reval 1856, nr. 54.

⁵ Bfl. I, 1, nr. 90.

⁶ Bfl. I, 1, nr. 141.

3. Maaviljelussüsteemid.

Agraarajaloo üheks kesksamaks probleemiks on maaviljelussüsteemide arengu jälgimine. Millised maaviljelussüsteemid olid XIII - XIV sajandil kasutusel Eestis, selle kohta on esitatud üsna lahkuminevaid arvamusi.

Balti-saksa vanem historiograafia oli seisukohal, et tõeline põlluharimine olevat Baltimail alanud alles pärast sakslaste tulekut. Kuni selle ajani olevat kohalike rahvaste peamiseks tegevuseks olnud karjakasvatus, küttimine ja metsasaaduste kogumine ning nad olevat tundnud ainult "metsikut tulepõllundust".¹

P. Johansen tõestab, et XIII sajandi esimesel poolel valitses Eestis kaheldamatult põlispõllundus.² Kuid P. Johanseni arvates tundsid eestlased ainult kaheväljasüsteemi, kuna üleminek kolmeväljasüsteemile olevat alanud saksa feodaalide mõjustusel alles XIII sajandi teisel poolel.³ See seisukoht on rajatud põhiliselt XVII sajandi väljakaartidele, mis tegelikult XIII sajandi olukorra kohta mingeid kindlaid järeldusi ei luba teha. Kaudsed ja väheveenvad on teisedki P. Johanseni argumendid.

Oluliselt uut valgust on antud küsimusse toonud nõukogude teadlased. 1945. a. esitas A. Vassar mõtte, et kolmeväljasüsteem oli eestlastel tuntud juba enne maa vallutamist.⁴ Selle tõenduseks tõi ta asjaolu, et kasvatati nii suve- kui ka talivilju, seejuures mõningatel andmetel umbes võrdses koguses. Kolmeväljasüsteemi olemasolu Baltimaadel XIII sa-

¹ A. v. Tranche-Roseneck, Die Eingeborenen Altlivlands im 13. Jahrhundert. - "Baltische Monatsschrift", Bd. 43, Riga 1896, lk. 314, 353.

² P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, Dorpat 1925, lk. 38.

³ Samas, lk. 83 jj.

⁴ Teaduslik sessioon 14.-16. juulini 1945. aastal. Ettekannete kokkuvõtted, Tartu 1945, lk. 10.

jandi algul on väitnud ka V. Dorošenko.¹ Teistsugustele seisukohtadele jõudis aga Läti botaanik A. Rasiņš. Kümnekonnast linnusest saadud viljaterade botaanilise analüüsi tulemusena leidis ta, et regulaarne kolmeväljasüsteem olevat olnud kuni XIII sajandini Läti alal tundmatu. A. Rasiņši arvates valitses Lätis ja ka naaberaladel sel ajal söödisüsteem: põld on olnud vilja all kolm aastat järjest, seejärel aga kasutatud heina- ja karjamaana 7 - 15 aastat.² A. Rasiņš ei arvesta kirjalikke allikaid, mis ei jäta kahtlust põlispõllunduse domineerimises.

H. Moora ja H. Ligi on näidanud, et kuni I aastatuhande keskpaigani valitses Baltimail aletegu ja söödisüsteem. Aastatuhande teisel poolel levis järk-järgult põlispõllundus (kesasüsteem), mis XIII sajandi alguseks oli saavutanud valitseva seisundi. Põlispõlde hariti osalt kahtlemata kaheväljasüsteemis, kuid vähemalt Põhja-Eestis oli XIII sajandi alguses kasutusel juba kolmeväljasüsteem. Lõuna-Eestis võitis kolmeväljasüsteem arvatavasti mõnevõrra hiljem.³

XIII - XIV sajandil domineeris vaieldamatult põlispõllundus. Põldude korduv mainimine kirjalikes allikates ja suurte ja rahvarohkete külade olamasolu ei jäta selles mingit kahtlust. Lahtisem on küsimus kolmeväljasüsteemist. Selle kasuks räägib kõigepealt talivilja kasvatamine, mis on

¹ В.В.Дорошенко, К истории сельскохозяйственного производства в феодальной Прибалтике (XIII-XV вв.). - Изв. АН Латв.ССР, 1953, № 10 (75), lk. 23-24.

² А.П.Расиньш, Сорняки археологического зернового материала как показатель системы земледелия в Латвии до XIII века н.э. - Доклады научной конференции по защите растений, Вильнюс 1959, eriti lk. 378-379 ja 383-384.

³ Х.А.Моора, Х.М.Лиги, К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI-XIII вв.). - Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г., Вильнюс 1965, lk. 80-81 ja 85-86. Vt. ka Х.А.Моора, Х.М.Лиги, К вопросу о генезисе феодальных отношений у народов Прибалтики (ilmumisel).

kolmeväljasüsteemi esimeseks eelduseks.¹ Eestis on talirukis tuntud olnud XI sajandist alates. Ainuüksi talivilja kasvatamisega kolmeväljasüsteemi siiski veel tõestada ei saa. Tali- ja suvivilja pidi kasvatatama ka võrdses ulatuses. Harju-Viru kohta ongi sellest otsesed andmed olemas. Harju-Viru vasallide ürikust 1242. a. nähtub, et kümnisena tasuti seal ühepalju talirukist ja otra.² See tähendab, et neid ka kasvatati võrdsel määral. Samalalaadne teade pärineb Kuramaalt 1387. a., kus Dundaga linnuse alal on külvi suurus olnud 4 sälitist rukist, 2 sälitist otra ja 3 sälitist kaera aastas.³ Kuna suvivilja külvati tihedamalt, siis on siingi tali- ja suvivilja külvipind enam-vähem võrdne, mis jällegi on iseloomulik just kolmeväljasüsteemile.

Vaatamata andmete vähesusele võime kolmeväljasüsteemi kasutamist vaadeldaval ajajärgul lugeda üsnagi kindlaks. Lisaks eeltoodule peame arvesse võtma, et hiljemalt XVI sajandil oli kolmeväljasüsteem Eestis absoluutselt valitsev.⁴ Selle tekkimine ja levimine oli aga kindlasti õige pikaajaline protsess ja pidi algama ammu varem.

Kindlasti oli kasutusel kaheväljasüsteem. See esines ka palju hilisematel sajanditel, mõnes kohas isegi kuni XX sajandini. Hilisem materjal näitab aga ka, et kaheväljasüsteem püsis ainult seal, kus maaharimine ei olnud põhiliseks majandusharuks (näit. eesti kalurikülades) või kus olid suuremad võimalused nn. võsamaade kasutamiseks (s. t. ale tegemiseks ja söödisüsteemiks). Põlispõldudele külvati siis vaid talivilja, suvivilja aga võsamaale.⁵

¹ Vt. А.К.Кирьянов, История земледелия Новгородской земли. Труды Новгородской археологической экспедиции, т. II. Материалы и исследования по археологии СССР, № 65, Москва 1959, lk. 333.

² LUB I, nr. 172.

³ LUB III, nr. 1284.

⁴ H. Ligi, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil, Tallinn 1963, lk. 33-35.

⁵ X.A.Моора, X.M.Лиги, К истории сельского хозяйства в Прибалтике, lk. 85.

Muidugi püsisid XIII - XIV sajandil ka primitiivsed maaviljellussüsteemid, mida tuntakse veel kaua edaspidigi. Ajutiselt viljakasvatuseks kasutatavaid maid nimetatakse võsamaadeks. Tuntumaks võsamaade kasutamise mooduseks on aletegu. Alet tehti peamiselt Lõuna-Eestis. Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel, kus olid õhukesed mullad ja mets taastus väga aeglaselt, ei olnud aleteoks kuigi suuri võimalusi.¹ Seal püsis kesasüsteemi kõrval kauem söödisüsteem.

Söödisüsteemi kohta on mõned kirjalikud teated Läti alalt. 1226. a. määras paavsti legaati Modena Wilhelm, et Riia linna sarases on lubatud kõigil, nii piiskopil, toompraostil, ordul kui ka linlastel üles harida nii palju harimata maad, kui keegi soovib. Selle maa kasutamine on maksuvaba kaheksa aasta jooksul. Selle järel tuleb antud maa põlluksjäämisel hakata linnale kümnist maksma, karja- või heinamaaks jäämisel aga läheb see ühiskasutusele.² Ürik näeb seega ette võimaluse muuta uudismaa põlispõlluks või jätta see pärast teatud tähtaega sööti. Linnale olid kasulikud mõlemad moodused - ühel juhul saadi kümnist, teisel uusi rohumaid juurde. Viimasel juhul on ilmselt mõeldud, et antud tähtaja jooksul on maa igal aastal vilja all. Piiriks, mille vältel põllud sellisel kasutamisel arvati saaki andvat, on loetud järelikult 8 aastat. Sama tähtaeg jääb edaspidigi püsima ja kinnitatakse uuesti 1383. a.³ Ürikus tehakse vahet varem ülesharitud ehk "vanade" põldude (agri veteres) ja "uute" (agri novi) vahel. Kümnist nõuti ainult "uutelt" põldudelt. Sellega püüti nähtavasti linna huvides pi-

¹ A. Vassar, Lisandeid eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I-IV sajandil. - Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1956, lk. 172-173; A.K.Вассар, К изучению племен I-IV веков в западной и юго-западной Эстонии. - Вопросы этнической истории Эстонии, Таллин 1958, lk. 200-201; H. Ligi, Põllumajanduslik maakasutus, lk. 70-71 jm.

² Livländische Güterurkunden (=LGU) I, hrsg. von H.v. Bruiningk und N. Busch, Riga 1908, nr. 7; LUB I, nr. 78. Sama korratatakse 1232. a. (LUB I, nr. 144).

³ LUB IV, nr. 1200.

durdada ordu ja kiriku maavalduste laienemist linna sara-
ses.¹

Üheks võsasaade kasutamise mooduseks oli nn. hapenda-
mine. Lagedal või hõreda võsaga kaetud maal valiti välja
sobiv maatükk, mida aasta või paari jooksul mitu korda kün-
ti ja äestati. Ilma väetamata andia see korralikku saaki
vaid ühel aastal. 1329. a. on ühes ürikus, millega rüütel
Helmold v. Saghe pärandab Padise kloostrile maad kloostri
ja Vasalemma küla vahel, räägitud põldude ettevalmistami-
sest odrakülvi tule (per ignita) või per fracturas teel.²
Esimene tähendas muidugi alet (või kütist), teine aga H.Li-
gi seletuse järgi hapendamist.³

Maaviljelussüsteeme vaadeldes peatume veel ühe allika-
tes esineva ja senises kirjanduses meie arvates ebaõigesti
seletatud termini juures.

Väga paljudes allikates, nii reeglipäraselt päraldis-
te loeteludes, aga ka mitmel pool mujal, märgitakse mitte
lihtsalt põlde, vaid tehakse vahet kahesuguste põldude va-
hel. Ladinakeelsetes allikates nimetatakse neid agri culti
ja agri inculti (cum agris, cultis et incultis jne.).⁴ Sak-
saakeelsetes ürikutes ja ürikute tõlgetes vastab mainitud
terminitele acker, gebuwet und ungebuwet⁵ arvukate teisen-
ditega, nagu besat - unbesat,⁶ geploget - ungeploget, ge-
seyget - ungeseyget,⁷ ülemsaksa gebaut - ungebaut,⁸ bebaut -

¹ Vt. ka F. Benningshoven, Rigas Entstehung und der
frühhansische Kaufmann, Hamburg 1961, lk. 62-63.

² LUB II, nr. 735.

³ H. Ligi, Põllumajanduslik maakasutus, lk. 72-73.

⁴ Näit. LUB I, nr. 124, 238; LUB II, nr. 616, 755; LGU I,
nr. 10, 44, 151; Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat (=OESA)
1927, lk. 114-153 jm.

⁵ LGU I, nr. 158.

⁶ Samas.

⁷ LGU I, nr. 82.

⁸ Bfl. I, 1, nr. 89, 90, 95, 99.

⁸ Bfl. I, 1, nr. 23, 54, 55.

unbebaut,¹ gepflügt - ungepflügt,² gerodet - ungerodet³ jt.

Harvemini, kuid siiski mitmes kohas, esineb veel jac-tus terra culta ja terra inculta.⁴ Culti ja inculti on kasutusel nii kõigi päraldiste või üksikult heinamaade, mesipuude, metsade, kalastusvete jne.⁵ kohta. Niisugustel puhkudel on ilmsesti tahetud esile tuua vahet maavalduse ja selle alaüksuste, antud ajal tulunduslikult kasutatava ja tulunduslikult mittekasutatava osa vahel. Vahetegemine on sealjuures võrdlemisi üldine ja umbmäärane.

Veidi keerukam on agri culti et inculti desifreerimine. P. Johansen arvas, et esimene võiks tähendada põlispõlde, teine aga alemaid (Buschacker, Johansenil antud juhul just alepõldude tähenduses).⁶ Kuigi juba Transehe-Roseneck oli väitnud, et haken unbesatt märgitseb lihtsalt tühje ehk söötis adramaid,⁷ aktsepteeris F. Linnus Johanseni arvamuse ja esitas selle veelgi rõhutatumalt kollektiivses töös "Eesti ajalugu", kus kirjutatakse järgmist: "Nagu juba muinasaja lõpul ... nii ka orduajal oli harimisele kuuluv põllumaa jaotatud kahte ossa: põlispõlluks ja alemaadeks. Neid kahesuguseid põllumaid mainitakse kõrvuti sadades orduaegseis ürikuis, mis tõestab, et see põllundusviis kestis läbi kogu orduaja reeglipärase nähtusena."⁸

Tegelikult ei tähistanud siiski agri culti põlispõlde ja agri inculti alemaid, vaid liigituse alus oli siin hoopis teistsugune. Agri culti olid lihtsalt viljeluse all ole-

¹ Bfl. I, 1, nr. 23, 54, 55.

² Bfl. I, 1, nr. 105.

³ Bfl. I, 1, nr. 102; LGU I, nr. 170.

⁴ LGU I, nr. 19, 44 (terris cultis et non cultis); LUB I, nr. 83, 224; LUB III, reg. 1478.

⁵ LUB I, nr. 78; LGU I, nr. 7.

⁶ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 80-83.

⁷ A. v. Transehe-Roseneck - Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland. - Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 23, Riga 1924-1926, lk. 522.

⁸ Eesti ajalugu II, Tartu 1937, lk. 245.

vad põllud, need, mida antud momendil tõepoolest hariti. Saksakeelsed nimetused geploget, geseyget jne. näitavad seda küllalt selgesti. Nii nimetati muidugi kõigepealt haritavaid põlispõlde, aga mitte ainult neid, vaid kindlasti ka vilja all olevaid alemaid, söödisüsteemis haritavaid maatükke jne.

Agri inculti ei saanud tähistada alemaid juba sellepärast, et, nagu eelnevalt nägime, oli inculti tähendus teistsugune - tulunduslikult mittekasutatav - ja seda kasutati niisuguses tähenduses ka teiste päraldiste puhul. Vaatleme inculti esinemist veel mõnedes teistes allikates. Läti Henriku kroonikas räägitakse, kuidas liivlased 1198. a. olid tunginud sakslastele kallale ja viinud ära viimaste hobused, mille tõttu sakslastel jäänud põllud harimata. Algtekstis kõlab see järgmiselt: "Equis etiam ablati, agri inculti remanent."¹ Siin on seega selgesti juttu harimata ehk sööti jäänud põldudest.

Kui agri culti tähendas momendil haritavaid põlde ükskõik millise maaviljelussüsteemi juures, siis agri inculti tähistas põlde, mida antud ajal ei haritud, mis seisis söötis, olenemata sellest, milline oli maaviljelussüsteem. Need olid "puhkavad" alemaad, söödisüsteemi puhul pikemat aega karja- ja heinamaana kasutatavad põllud kui ka ühel või teisel põhjusel (sõjad, elanike väljasuremine talus jne.) sööti jäänud põlispõllud. Põlispõldude söötis seismist lühemat või pikemat aega esines küll kogu aeg, kuid seda tuleb siiski vaadelda erandnähtusena. Termin agri culti reeglipärane esinemine kirjalikes allikates viitab ikkagi sellele, et antud ajal olid ulatuslikult kasutusel primitiivsemad maaviljelussüsteemid - ale ja söödisüsteem, mistõttu oli kogu aeg rohkesti põllumaad söötis juba maaviljelussüsteemi tõttu.

¹ LH, II, 9.

4. Põllupinna laienemine.

Põllumajanduse arengu üheks tähtsamaks näitajaks vaadeldaval ajal on põllupinna laienemine.

Uusi põllumaid loodi juurde metša arvel. Seda märgivad otseselt mitmed ürikud. Nii kinnitas Taani kuningas Erik Glipping 1266. a. Daugavgriva kloostrile tema senised valdused Harjus ja andis ühtlasi õiguse nende piirides metša arvel adramaid laiendada.¹ 1283. a. ongi kloostril valdustes juba rida uusi külasid, mis on tekkinud vanemate külade ühismaadele.² Nende eestikeelsed nimetused (Thestekenkyve, Wiliawalde, Metsenkyle jt.) näitavad, et tegelikeks sisekolonisatsioonikandjateks olid eesti talupojad. 1290. a. kuulume Harjus Kuusalu kihelkonnas Ojamaa Ruma tsistertslaste kloostril aladel rajatud uutest küladest.³ Perila ümbruses Harjus oli 1241. a. vaid kolm küla, 1298. a. juba ka mõis, veski ja kuus uut küla.⁴ Arvukalt on tekkinud uusi külasid suurvasallide Lodede valdustes.⁵

Uute külade loomise kõrval on ka varem tekkinud külad suurenenud. Nii näiteks oli Varbola küla Harjus 1241. a. 10 adramaad,⁶ 1347. a. koos vahepeal loodud Põlli külaga 25 adramaad,⁷ Anija 1241. a. - 7,⁸ 1355. a. - 12,⁹ Põdruse Virumaal 1241. a. - 25,¹⁰ 1406. a. - 35,¹¹ Essu 1241. a. - 6,¹²

¹ LUB III, nr. 399^a, vt. ka nr. 399^b.

² LUB III, nr. 486^a.

³ LUB I, nr. 537.

⁴ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 98.

⁵ Samas, lk. 97-98.

⁶ Liber census Daniae (=LCD) (P. Johansen, Die Estlandliste des Liber census Daniae, Kopenhagen-Reval 1933, lõpus asuva faksimile järgi), lk. 41^v.

⁷ ÕESA 1930, lk. 16.

⁸ LCD, lk. 46^r.

⁹ ÕESA 1930, lk. 16.

¹⁰ LCD, lk. 49^r.

¹¹ LUB IV, regist 2029; Bfl. I, 1, nr. 100.

¹² LCD, lk. 49^r.

1406. a. - 10 (+ 1 tühi).¹ Kõigi nende suurenenud külade kõrvale on ühtlasi tekkinud rida uusi.

Siinkohal tuleb märkida, et külade suurenemine adramaade arvus tihti ei kajastu. Adramaade arv võis jääda endiseks, põllupind ja talude arv aga suurenesid.

Külade suuruse ja arvu kasvamine vajaks edaspidi detailsemat uurimist. Eriti Harju-Viru kohta on see "Taani hindamisraamatu" andmete abil üsna hästi teostatav.²

Kuna muud kõlvikud peale põllumaade olid tollal veel üldiselt ühisvalduses, siis võis uute põldude loomine mõnikord märgatavalt riivata saraskonna huve. Seetõttu oligi vaja ürikutes eraldi rõhutada põldude juurdeharimise õigust. Saksa feodaalid suhtusid saraskondlikku ühismaade kasutusõigusesse üsna hoolimatult, kuid talupoegade visa vastupanu tõttu olid sunnitud seda arvestama.

Asustuse laienemine nõudis muuhulgas ka piiride täpsemat kindlaksmääramist. Kaitseks metsloomade vastu ümbritseti põllud juba kaugemas minevikus taraga. Põldude ümbritsemist tarade ja vallidega mainivad ka Taani valitsejate ürikud. Tallinna linnasarases keelatakse see rahatrahvi ähvardusel,³ mis näib olevat vastuabinõuks linna maa-alal maid usurpeerinud isikute suhtes. Sageli kasutati piiri tähistajana kraave. Nii esineb 1347. a. ühelt poolt Maardu ja teiselt poolt Puiatu ning Järsi külade vahelise piiri märgitsetajana Lambyvaha Cayvanda (kraav, veekraav).⁴ Kas mainitud kraav oli kaevatud piiri tähistamiseks või oli see varem tehtud kuivenduse otstarbel, seda ürikust ei selgu. Viimane või-

¹ LUB IV, regist 2029; Bfl. I, 1, nr. 100.

² Tuleb muidugi silmas pidada, et adramaa suurus võis aja jooksul tugevasti muutuda. Nii oli Kaheda küla Virumaal "Taani hindamisraamatu" järgi 18 adramaad, 1391. a. 12, 1396. a. 24 adramaad. Siin on tegemist ilmselt adramaa suuruse ümberarvestamisega. Vt. P. Johansen, Estlandliste lk. 228-229.

³ LUB I, nr. 388, 389, 480. Sama kordab regist 547.

⁴ LUB II, nr. 871.

malus on igatahes mõeldav, sest juba 1263. a. keelatakse ühes Läti ürikus kraavide kaevamine karjamaal ja soos allpool ühe kloostris veski tammi, sest need võivad kahjustada kloostris veski tegevust.¹ Selliste kraavide kaevamise mõte võis olla vaid kuivendamine. Veidi hiljem, 1266. a., märgitakse samal alal juba põlde, mida läbivad kraavid.²

5. Põllundustehnika.

Põhiliseks tööriistaks maaharimisel oli ader. Arheoloogilised leiud näitavad, et I aastatuhande lõpul varustati ader juba rauast otstega. Rauast sahterasid on leitud arheoloogilistel kaevamistel Tartu linnuselt ja juhuleidudeks Viljandist.³ Mitte hiljem kui XII sajandil tuli Ida-Läti kasutusele kaheharuline raudotstega harkader, mis pärast levis suuremas osas Baltikumis. Eesti lääneosas jäi püsima vanemat tüüpi ühesahaline ader.⁴

Kirjalikud allikad XIII-XIV sajandist piirduvad peaaegu ainult põllutööriistade nimetuste mainimisega, ei anna aga seletust nende ehituse ja kasutamiseviiside kohta. Ainult ühes Kuramaa piiskopi ürikus XIV sajandi keskpaigast, kus loetletakse ordu poolt talupoegade käest riisitud vara,⁵ on nendest mõnevõrra rohkem juttu. Ürikus on loetletud (eranditult paariviisi) ühel ilmselt jõukal talupojal 2 paari, kahel talupojal kummalgi 1 paar hackyseren, mis ilmselt tähendab

¹ LUB III, nr. 375^a.

² LUB III, nr. 399^a.

³ V. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, Tartu 1964, lk. 55-58. Analoogiliste leidude kohta Läti alalt vt. Э.Д.Шноре, Асотское городище. - Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, Рига 1961, lk.91.

⁴ Х.А.Моора, Х.М.Лиги, К истории сельского хозяйства в Прибалтике, lk. 81-83; Х.А.Моора, Х.М.Лиги, К вопросу о генезисе феодальных отношений.

⁵ LUB I, nr. 603. Dateerimise kohta vt. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. 25, Riga 1937, lk.161-162.

dab adraraudu.¹ Järelikult olid siin kasutusel arheoloogilistest leidudest tuntud kaheharulised raudotstega harkad-rad.

Adra kõrval oli teiseks tähtsamaks põllutööriistaks äke, millega küntud maa purustati ja tasandati. Tolleaegne äke oli muidugi täielikult puust, kuna raua kasutamine äkke juures on tunduvalt hilisem nähtus. Äke kui vähem hinnaline riist esineb allikates hoopis harvemini kui ader. Eelnevalt mainitud Kuramaa talupoegade vara hulgas pole äket kordagi märgitud, niisamuti ka mitte atra, vaid ainult adraraudu. Millised olid äkketüübid vaadeldaval ajal, sellest kirjalikud allikad täielikult vaikivad. Tõenäoliselt oli põhiliseks nn. karuäke, mis näib olevat kasutusele tulnud juba hiljemalt meie ajaarvamise esimestel sajanditel. Rootsi etnograafi S. Erixoni arvates on juba XIII-XIV sajandil Eestis levinud ka pakkäke.²

Kuramaa piiskopi ürikus märgitakse kahe talupoja käest äravõetud esemete hulgas veel ligo, mis tähendab kõblast ehk maakirvest. Huvitaval kombel kuulusid need talupoegadele, kellel pole märgitud adraraudu, nendel kolmel talupojal aga, kellel on olnud adraraud, pole jällegi omakorda kõblast. Sellistest andmetest jääb mulje, nagu oleks osal talupoegadest asendanud kõblas raudotstega atra. Seda võiks järelikult mõista nii, et kui talus puudus raudotstega ader, siis asendas seda puuader ja raudkõblas.

Veeloomadeks olid nii hobused kui ka härjad. Läti alal kasutati XIII sajandil peamiselt hobust.³ Atra vedas üks hobune. Iseloomulikult märgitaksegi Läti Henriku kroonikas ja ürikutes maksustamisühikuna adra ja adramaa kõrval ka hobust.⁴ Kurelaste lepingust 1267. a. nähtub, et hobune loeti täistöö-

¹ В.В.Дорошенко, Сельское хозяйство феодальной Лифляндии (Видземе) в XIII-XVI веках. - Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, сб. III. Москва 1956, 1956, lk. 46-47.

² Vt. L. Kivisaar-Feoktistova, Eesti äkked. - Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVI, Tallinn 1959, eriti lk.18 ja 37.

³ В.В.Дорошенко, Сельское хозяйство, lk. 50.

⁴ LH, XV, 5 ja XVIII, 3; LUB I, nr. 405.

võimeliseks nelja-aastaselt ja noorhobuseid kasutati kuni selle ajani äestamisel.¹ Ka Eestist vabadusvõitluse ajal röövitava sõjasaagi hulgas olid esikohal hobused, kelle järel korduvalt märgitakse härgi.² Kasutati ka nimetust "veoloomad" (jumenta), mille all tuleb mõista nii hobuseid kui härgi. Hilisematest sajanditest on kindlalt teada, et atra vedas kas üks hobune või paar härgi. XIV sajandil on olnud olukord samasugune. 1346. a. loeti Harju-Virus normaalseks, et adramaal on üks hobune ja härjad.³ Tallinna piiskopi vakuraamatus XIV sajandi keskpaiku esinevad piiskopi valdustes Virumaal nii hobused kui ka härjad, kusjuures ülekaal on esimestel,⁴ Tallinna Jaani seegi vakuraamatus 1435. - 1507. a. on põhiliseks veoloomaks härjad, hobuseid esineb vähe.⁵ Saare-Lääne piiskopi statuudis 1284. a. määratakse talupoegade üheks kohustuseks künnda üks päev aastas isanda põllul oma härgadega, kuna hobuseid pole mainitud.⁶

Eeltoodud andmed lubavad väita, et juba tollal oli Eesti lõunaosades veoloomana esikohal hobune, Põhja- ja eriti Lääne-Eestis aga härjad, nii nagu see hoopis täpsemate andmete abil on kindlaks tehtud XVI-XVII sajandi kohta.⁷

Vilja koristati sirbi ja vikatiga. Viimasega niideti ka heina ja vikat e. vikatimaa oli heinamaade mõõduühikuks.⁸

¹ LUB I, nr. 405.

² LH, XIV, 10, XV, 7, XVIII, 7.

³ LUB II, nr. 846.

⁴ P. Johansen, Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. - Beiträge zur Kunde Estlands, XIII Bd., Reval 1927-1928, lk. 144-157.

⁵ P. Johansen, Vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat 1435-1507. - Tallinna linnaarhiivi väljaanded nr. 2, Tallinn 1925, lk. 25, 27 jm. Vt. ka V.V. Дорошенко, Сельское хозяйство, lk. 51.

⁶ LUB I, nr. 490.

⁷ H. Ligi, Põllumajanduslikust maakasutusest, lk. 112.

⁸ Läti Henriku teatel olevat sakslased, kes 1205.a. röövisid põllult liivlaste valminud vilja, lõiganud seda ühed sirpide, teised mõõkadega (!). LH, IX, 11.

Vilja peksmise kohta puuduvad lähemad andmed, kuid 1330. a. paiku esineb Tallinna piiskopi vakuraamatus esimest korda rehi.¹

Jahvatamiseks kasutati kõigepealt käsikivi ehk käsiveskit. Nii märgitakse 1299. a. ordu käsiveskeid, kus orduvennad olevat ähvardanud tööle panna Riia linlaste naisi.²

Kaugelt rohkem on allikates juttu mehhaanilistest veskitest, mis põllumajandussaaduste töötlemise alal olid tollal kõige suuremaks tehniliseks saavutuseks. Esimesed teated nendest pärinevad Läti alalt, Riiaast ja selle ümbrusest 1220. aastatest. Hiljemalt 1226. a. olid veskid siin juba olemas.³ Eestist on vanim teade 1238. a., mil märgitakse veskite olemasolu ja uute ehitamise kavatsusi Saare-Lääne piiskopkonnas.⁴ "Taani hindamisraamatus" (1241. a.) esineb Koila veski Jägala juures, mis varem, Mõõgavendade Ordu võimu ajal (1227-1238), on kuulunud vasall Lambertile.⁵ Edaspidi mainitakse veskeid ikka sagedamini. Eriti tihedalt oli veskeid Tallinna vahetus ümbruses. Rida veskeid rajati pärast 1345. aastat linnamüüri ümbritsevale vallikraavile, kus nad töötasid Ülemiste järvest voolava vee jõul. Nii olid siin veskid kõigi kolme tähtsama linnavärava - Viru-, Karja- ja Harjuvärava juures.⁶ Suurimaks veskiks oli Taani kuningale kuulunud nn. ülemine veski. Mitmel korral mainitakse Mihkli nunnakloostri veskit, mille klooster 1345. a. müüs Tallinna linnale 40 Riia hõbemarga eest.⁷ Uute veskit nimetatakse 1323. a. Haapsalu linna sarases.⁸ Maal esinevad veskid koos rajatavate mõisatega, kuid ka külades.

¹ P. Johansen, Beiträge, lk. 155.

² LUB I, nr. 585.

³ LUB I, nr. 78; LGU I, nr. 7.

⁴ LUB I, nr. 156.

⁵ LCD, lk. 45^v.

⁶ LUB III, nr. 1273.

⁷ LUB II, nr. 952.

⁸ LUB II, nr. 952.

Suurem osa tolleaegsetest veskitest olid vesiveskid. Samasugune oli olukord muide ka Venemaal. Kirde-Venemaalt näiteks pole XIV-XV sajandist andmeid teistsuguste veskite olemasolu kohta.¹ Novgorodi- ja Pihkvamaal on esinenud ka hobu- ja tuuleveskeid, kuid ainult üksikuid.² Uurijad selektavad seda looduslike tingimustega, jõgede rohkusega, kuna hobuveskite kasutamist pidurdas hobuste vähesus ja kallidus. Ka Vana-Liivimaalt on teateid vaid üksikuist tuule- ja hobuveskeist. Nii on teada, et Riias oli 1330. a. kaks tuuleveskit³ ja hobuveski.⁴ 1341. a. mainitakse tuuleveskeid Valdemar IV juba eelnevalt märgitud mitteusaldusväärses ürikus Harju-Viru müümise kohta.⁵ Veskite tehnilise sisustuse kohta on andmed vähesed. Igatahes on nende hulgas olnud silmapaistvalt suuri. Nii on ordule kuulunud Riias nelja rattaga torniga kaetud "hea" veski. Ordu kaebuse järgi on riialased selle veski purustanud ning kuus orduvenda vangi võtnud, kusjuures kahju hinnatakse 300 margale.⁶

Küsimusele, kas veskid olid Eestis tuntud ka juba enne maa vallutamist, on raske vastata. A. Vassari arvates olid, sest "... veskite ehitajateks ja parandajateks olid eestlased".⁷ Seejuures on toetunud Taani kuninga ürikule 1345. a., milles teatatakse, et kuningale Tallinnas kuuluva "ülemise veski" peavad parandama ja täiendama kuninga asehaldurile ja kuningale alluvad eestlased.⁸ Järelduste tegemine sellest

¹ А.Ф.Горский, Земледелие в северо-восточной Руси XIV-XV веков. - Материалы по истории сельского хозяйства и крестьян СССР, сб. III. Москва 1959, lk. 34.

² К.Н.Коптев, Обработка зерна в Новгороде Великом и Пскове в XVI веке. - Материалы по истории сельского хозяйства и крестьян СССР, сб. III. Москва 1959, lk. 127.

³ LUB II, nr. 741.

⁴ Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae, hrsg. von E. Strehlke. Scriptores rerum Prussicarum (= Scr. rer. Pruss.) II Bd., Leipzig 1863, lk. 65.

⁵ LUB II, nr. 805.

⁶ LUB II, nr. 1036; Scr. rer. Pruss. II, lk. 54 ja 149.

⁷ Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest, Tallinn 1954, lk. 35. Vt. ka Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I kd., Tallinn 1955, lk. 172.

⁸ LUB II, nr. 838.

veskite rajamise kohta on siiski küsitav. Huvitav on aga silmas pidada, et eesti keeles on veski (< vesikivi) oma-keelne, mitte laenatud sõna. Ka läti dzirnavas pole seotud saksa keelega.

6. Viljaligid ja saagikus.

Viljalikidest oli kahtlemata tähtsaim talirukis,¹ mis enam-vähem alati seisab esimesel kohal ka feodaalsete koorimiste hulgas. Tihti räägivad allikad lihtsalt teraviljast (annona), mille all aga harilikult on mõeldud just rukist. Teiseks tähtsaks viljaks oli oder, mida, nagu eespool nägime, kasvatati rukkiga umbes võrdselt. Need kaks viljaliiki jäid peamisteks veel kauaks edaspidigi. Iseloomulikult nimetati veel XVII sajandil esimest välja rukki-, teist aga, kuhu külvati suvivili, odrapõlluks (Kornfäldet, Gerstenfeld). Tunduvalt vähem kasvatati kaera ja veel harvem mainitakse nisu. Kõiki neid, eelkõige rukist, veeti ka Eestist välja. Teistest kultuuridest on teada lina, kanep, humal, hernes, uba, tatar, hirss, lääts, naeris. Kuulus oli eriti Vigala lina, mida juba XIV sajandil veeti ka Eestist välja.² Lina-kasvatuse soodustamiseks keelas Pärnu rae määrus (bursprake) linaseemnete väljaveo.³ On teada humala väljavedu Taani.⁴

Teravilja saagikuse kohta mingeid lähemaid andmeid ei ole. Kaudsete oletuste teel on peetud keskmiseks saagiks 3 kuni 4 seemet.⁵ Selle järgi on võimalik teha mõningaid oletusi külvi hulga ja saagi kohta ühelt adramaalt. Tallinna piiskop võttis 1242. a. kümnisekümnist⁶ 20 adramaalt ühe lae-

¹ Siligo (siligio) tähendab tolleaegsetes allikates mitte talinisu, vaid talirukist. Vt. LUB II, lk. 106, Fr.G. v. Bunge,² joonealune märkus.

LUB II, nr. 932; LUB III, reg. 1772; LUB IV, nr. 1517.

³ LUB IV, nr. 1517, § 19.

⁴ LUB III, nr. 995a.

⁵ Vt. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 93; B.B. Дорошенко, К истории сельскохозяйственного производства, lk. 28.

⁶ Talupoegadelt võetavast kümnisest kuulus omakorda kümnendik piiskopile, mida nimetati kümnisekümniseks (decima decimarum).

vanaela (umbes 160 kg) rukist ja ühe laevanaela otra.¹ Ühelt adramaalt järelikult oli kümnis üks laevanael vilja. Sama suur näib sel ajal olnud kümnis ka Läti alal Sigulda ja Võnnu piirkonnas.² Kümnis moodustas tollal veel tööpoolest kümnendiku saagist. Järelikult võib ühe adramaa viljasaaki aastatas hinnata 10 laevanaelale, aastane külv oleks aga umbes 3 laevanaela ehk 6 tündrit. Kolmeväljasüsteemi puhul tähendaks see, et adramaa kogu külvipind oli 9 tündrit. Siin pole aga arvestatud võsamaid, mille võrra põlispõldude külvipind pidi olema väiksem. P. Johanseni arvates külvati tollal adramaale igal aastal 4 tündrit vilja (see tähendab, et saak pidi olema 5 seemet, mis pole P. Johanseni enda arvestustega saagikusest kooskõlas) ja adramaa suurus oli 8 tündrimaad (teatavasti pidas P. Johansen sel ajal võimalikuks vaid kaheväljasüsteemi). Edaspidi üldiselt esinev 12 tündrimaa suurune adramaa olevatki tekkinud kolmanda välja juurdetulekuga.³

Muidugi oli viljasaak tegelikkuses väga kõikum. Sageli hävis vili külma, põua ja vihma tõttu. 1315. a. oli vili külma tõttu täiesti ikaldunud, mis tekitas üldise näljahäda.⁴ Sellele järgnenud jälle hea aeg.⁵ 1348. a. olnud Hermann Wartberge kroonika teatel nii hea vilja-aasta, et juba jaanipäeva paiku (!) saadud uudseleiba ja vilja.⁶ Mõeldud on sel puhul esmajoones Riia ümbrust. Leedus on samal ajal olnud viljapuudus, sest noorema riimkroonika teatel tulnud Leedust palju inimesi Liivimaale "vilja pärast".⁷

¹ LUB I, nr. 172.

² P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 94.

³ Samas, lk. 93-94.

⁴ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315-1348), Tallinn 1960, lk. 56-59.

⁵ Samas, lk. 112-113.

⁶ Samas, lk. 110.

⁷ Samas, lk. 96-97.

Hilisemast ajast pärinevate andmete järgi teame, et suur erinevus valitses põllispõldudelt ja alemaadelt saadava saagi vahel. Viimastelt oli saak tunduvalt kõrgem.

7. Adramaa.

Põldude suurust hinnati adramaades. Adramaa oli aluseks maksustamisel ja saraskonna ühismaade kasutamise õiguse määramisel. Adramaa suuruse määras vaadeldaval ajal põhiliselt külvihulk.¹ Nagu eelnevalt nägime, oli XIII sajandi keskpaiku Põhja-Bestis adramaa suuruseks umbes 8-9 tündrimaad, mis järgnevalt kasvas 12 tündrimaale. Praegusaja mõõtude järgi võis ühe adramaa põllupind olla seega umbes 6 - 9 hektari ringis. Huvitav on üks teade, mille järgi ka heinamaade suurus on hinnatud adramaades. Nimelt kinnitas Taani kuningas Erik Plovpennig 1249. a. varasema läänistuse Tallinna piiskopile, mille järgi viimane sai ühe miili ulatuses Tallinna linnusest 40 adramaad karjamaaks.² Tõenäoliselt oli siin tegemist varem külvi all olnud põllumaadega.

Kuid adramaa on säilitanud väga kaua ka oma esialgse tähenduse - ühele perekonnale kuuluv adraga haritav maa - ja esineb allikates sagedasti talu sünonüümina. Otseselt on see, et adramas all mõistetakse talu, märgitud 1346. a. Harjus, kusjuures on ühtlasi näidatud, et adramaa peab olema varustatud ühe hobuse ja härgadega.³ 1342. a. pantis Helmold v. Saghe Vasalemma külas 3 adramaad, mida nimetatakse Melemes,

¹ P. Johansen, Estlandliste, lk. 222 jj. Vt. samuti Eesti majandusajalugu I, Tartu 1937, lk. 97 jj. ja Э.В.Тарвел, Об основах землепользования и обложения крестьянства в Эстонии в XII-XVI вв. - Тезисы докладов и сообщений седьмой (Кишиневской) сессии симпозиума по аграрной истории Европы, Кишинев 1964, lk. 57.

² LUB I, nr. 207.

³ LUB II, nr. 846.

Koneke, Meleke.¹ Adramaade nimetamine isikunimedega näitab selgelt, et tegemist on üksikute taludega, mida nimetatakse peremeeste nimedega. Samast külast on 1341. a. Gerhard v. Tois pantinud ühe Meledes-nimelise adramaa, mis samuti tähendab ilmselt talu.²

Paljudel juhtudel on adramaade arv allikates antud ümardatult, seda eelkõige suuremate alade puhul, näiteks läänikirjades. Adramaade tegelikule arvule ei tarvitsenud see alati täpselt vastata. Nii kinkis 1260. a. Riia toomkapiitel ordule Zemgales 150 adramaad viies külas, mille puhul siiski lisatakse, et kui adramaid on vähem, antakse neid mujalt juurde, kui aga rohkem, siis peab order need tagasi andma. Samas on märgitud üksikute külade suurus ka täpsetes arvudes, mis teeb kokku 146 adramaad.³ P. Johansen on näidanud, et adramaade arv paljudes külades on sajandite jooksul jäänud muutumatuks, ja seletab seda lihtsalt traditsioonilise arvestusega, mida kinnitab asjaolu, et eelistatavad olid detsimaalarvud, eriti 5 ja 10.⁴ Seega ei märgitse adramaade arv alati mitte tegelikku olukorda ega kajasta õigesti ka põldude laienemist. Adramaade arvu märgatav suurenemine siiski real juhtudel seda näitab.

Ajapikku on adramaa arvestamine muutunud täpsemaks ja arvestuse aluseks muutub ikka selgemalt külvihulk. Külade suurus esineb ikka sagedamini täpsetes arvudes⁵ ja, mis eriti oluline, 1325. a. alates leiame juba ürikutes ka poole adramaa.⁶ Kuramaal arvestatakse aga veel XIV sajandi lõpul

¹ LUB III, nr. 806^a.

² LUB III, nr. 804^a.

³ LUB I, nr. 344.

⁴ P. Johansen, Estlandliste, lk. 212 jj.

⁵ Näit. 1355. a. Harjus ühes ürikus: 17, 12, 7, 3, 1, 6, 1; ÕESA 1930, lk. 16.

⁶ ÕESA 1930, lk. 7 (13 1/2 adramaad). Edasi samas, lk. 29: 1/2 adram. (1386.a.), lk. 33: 11 1/2 adram. (1388. a.), lk. 41-42: 1 1/2 adram. (1392.a.); LGU I, nr. 78: 12 1/2 adram. (1354.a.), nr. 119: 4 1/2 adram. (1382.a.).

ainult täisadramaades, ülejäänud aga külvihulga järgi vakka-
des. Nii läänistab ordumeister 1386. a. 4 adramaalise maa-
valduse ja ühe põllu, kuhu saab külvata 4 vakka,¹ 1391. a.
maavalduse ja 8 vaka külvipinnaga põllu.²

Adramaa suurus ja allikates antud adramaade arvud on
seega küllaltki kõikuvad. Adramaa kõige põhilisemaks tunnu-
seks vaadeldaval perioodil võib lugeda seda, et ta oli eel-
kõige külvihulga alusel pinda arvestavaks mõõtühikuks. Ka
feodaalide rajatud mõisate suurust arvestati sageli adramaa-
des. Võimalik küll, et seda tehti vaid siis, kui oli tege-
mist endiste talumaadega.

Eelnevalt arvestasime keskmiseks saagiks adramaalt aas-
tas 10 laevanaela vilja. Kui sellest maha arvata seeme - um-
bes 3 laevanaela, edasi kümnis 1 laevanael, siis võis maksimaalselt ühe adramaa (resp. talu) tarvituseks alles jääda 6 laevanaela, s. o. alla ühe tonni vilja aastas. Ühel adramaal elava talupere keskmiseks suuruseks on peetud 8 - 9 inimest.³ Nende ülalpidamiseks oli saadav saak ilmselt liiga vähene. Ülejäänud osa pidid andma mitmesugused teised sissetulekuallikad.

8. Karjandus.

Põlluharimisega kõige otsesemas seoses oli karjandus. Sellela polnud põllispõllundus mõeldavgi, see pidi kindlustama põlluharimiseks vajalikud tööloomad ja andma väetise. Ühtlasi saadi karjast ka olulist toidulisat lihana ja piimana, vajalikud olid samuti nahk ja vill.

Karjanduse suhteliselt suurt tähtsust XIII sajandi alguses näitavad Läti Henriku kroonika korduvad teated sõjasaa-
giks saadud karjadest, mis ulatuvad kohati mitme tuhande peani. Järgneval perioodil esinevad kariloomad samuti sõjasaagi-

¹ LUB III, reg. 1461.

² LUB III, nr. 1296.

³ Eesti majandusajalugu I, lk. 42.

na leedulaste ja venelaste sõjakäikude puhul, aga ka saksa feodaalide omavahelistes vaenustes. Karjanduse osatähtsust rõhutab veel see suur tähelepanu, mida kirjalikes allikates on osutatud heina- ja karjamaadele. Päraldiste loeteludes on need reeglipäraselt märgitud põldude järel, kohati, eriti XIII sajandil, ka eespoolgi. Sageli mainitakse heinamaid Vana-Liivimaa talurahvavõiguses.¹ Ürikutes esinevad heinamaad harilikult pratun (sks. Wiese) nime all, harvem esineb nimetus foenicidium (sks. Heuschlag). Esimene märgitseb vististi aru-, teine sooheinamaad. Heinamaad on paiguti märgitud nimedega, näit. Heynenso (=heinasoo).²

Heina- ja karjamaad on olnud sel ajal veel kõikjal saaraskondade ühisvalduses. Saraste piirid olid aga sageli umbmäärased, mis on tekitanud rohkesti arusaamatusi ja tülisid ning võimaldanud omavolitsemist. Niisugustest tülidest ja nende reguleerimisest on allikates tihti juttu. 1265. a. kinntas Taani kuningas Erik Glipping kuningas Valdemari poolt Tallinna linnale antud karjamaa piirid ja keelas nende rikkumise kraavide ja tarade rajamisega.³ Samal aastal määras kuninganna Margaretha eri komisjoni linna ja linnuse karjamaa piiride ülevaatamiseks ja piirimärkidega tähistamiseks.⁴ 1340. a. leppisid Taani kuninga vasallid ja Tallinna linn kokku, et heinamaadevahelised piirimärgid on kehtivad vaid siis, kui nad on vastu võetud mõlema poole nõusolekul.⁵ Täpsemalt kui karjamaade puhul, määrati heinamaade kasutusõigus ja piirid. Nii eraldati 1257. a. Alten külale heinamaa, kuna metsaraie-, jahiõigus ja mesipuude ülesseadmise õigus jäeti ühiseks Padise talupoegadega.⁶ Taani kuninga vasallid

¹ vt. В.В.Дорошенко, К истории сельскохозяйственного производства, lk. 28.

² ŌESA 1930, lk. 30.

³ LUB I, nr. 388.

⁴ LUB I, nr. 389.

⁵ LUB II, nr. 792.

⁶ LUB I, nr. 299.

ja Tallinna linn sõlmisid 1340. a. kokkuleppe, et nad vahetavad vastastikku igal aastal heinamaa, loomade karjatamine jääb aga, nagu varemgi, ühiseks.¹

Võõralt heinamaalt heinaniitmise trahviks oli heina äravõtmine ja rahaline trahv.² Loomade karjatamise puhul võõral karjamaal või loomade tekitatud teiste kahjustuste puhul oli kombeks kari kinni ajada ja tagasi anda alles kahjutasu maksmisel.³ 1306. a. määrasid Harju-Viru vasallid, et aadlike valdustes ja külades ei ole kellelgi lubatud teise karja kinnivõtmine, vaid ainult metsas ja põldudel.⁴ Talurahvaõiguses on rida artikleid trahvide kohta heinamaade kahjustamise eest. Samas märgitakse ka heinamaade piiramist kraavide ja taradega.⁵

Heina- ja karjamaade kasutamiseõiguse reguleerimine oli vajalik ka nende kaitse seisukohalt. Seda rõhutab eriti 1376. a. pärinev ürik, milles lahendatakse tüll Tallinna piiskopi ja Padise kloostri talupoegade vahel karjamaade pärast.⁶ Piiskopi talupoegadel lubatakse loomade karja ajamine läbi kloostri valduste, kuid silmas pidades "maa tava", mille järgi loomade karjatamine heinamaal rohu kasvamise perioodil ei ole lubatud. Sama ürik lubab ka karja kinnipidamise kuni kahjutasu maksmiseni, kui piiskopi talupoegade kari peaks tekitama kahju kloostri talupoegadele. Pärast Harju-Viru üleminekut ordule kinnitati viimasele ka karjamaa Tallinna Inna sarases Coppele (= koppel) nimelisel alal.⁷ Ordul oli loomade karjatamisõigus, kuid ta ei tohtinud oma karja enne linlaste oma välja lasta, et mitte kahjustada linlaste karjamaid ja metsa.⁸

¹ LUB II, nr. 792.

² Samas.

³ LUB II, reg. 713; LUB III, nr. 1118.

⁴ LUB II, reg. 713.

⁵ Vt. V.В.Дорошенко, К истории сельскохозяйственного производства, lk. 28.

⁶ LUB III, nr. 1118.

⁷ LUB II, nr. 890.

⁸ LUB III, nr. 1080.

Veeloomadeks, nagu nägime, olid hobused ja härjad. Teheti vahet künnihobuste ja sõjaratsade vahel. Viimaste kasvatamisega tegeles eriti ordu. Hobuseid veeti ka välja.¹ Oli ka lehmi, sigu, lambaid ja vähesel määral kitsi. Kaunis palju näib olevat peetud kanu. Viimased esinevad varakult teravilja kõrval feodaalsete koormiste hulgas.² Kodulindudest mainitakse veel hanesid. Piima ja piimasaaduste tähtsus ei olnud kuigi suur, kuid vahest siiski olulisem, kui seda tavatsetakse harilikult arvata. Keskmiselt oli talus arvatavasti 1 - 2 lehma. Kuramaa talupoegadelt ordu röövitud varanduse hulgas märgitakse võid.³ Või esineb ka Ruhnu rootsi talupoegade koormiste hulgas 1341. a.⁴ Hiljemgi on rootsi talupoegade andamite hulgas piimasaadused olulisel kohal. See on tingitud sellest, et Lääne-Eestis oli karjanduse osatähtsus üldiselt suurem. Oma osa etendas nähtavasti aga ka nn, rootsi õiguse järgi kujunenud tava Rootsi emamaa eeskujul. Huvitav on märkida, et ka Lõuna-Soomes oli soome talupoegade koormiseks vili, rootslastel aga või.⁵

Üldiselt on talupoegade karjapidamine olnud siiski üsna viletsal järjel. Sägedased olid laastavad loomataudid. Talupojad olid sunnitud küllalt suures ulatuses loomi feodaalidelt üürima. Kuldiga komtuur teatab 1341. a., et tema on vastristituule üürile andnud 308 lehma.⁶ Umbes samast ajast pärinev Tallinna piiskopi vakuraamat näitab sama olukorda Põhja-Eestis.⁷ Kõige rohkem laenati feodaalidelt härgi.

¹ LUB I, nr. 453, 576.

² Lad. pullum tähendas tollal kindlasti kana, mitte noorlooma, nagu on tõlgitud Eesti NSV ajaloo lugemikus I, Tallinn 1960, lk. 64.

³ LUB I, nr. 603.

⁴ LUB III, nr. 805^a.

⁵ A. Oja, Keskiaikaisen "Etelä-Suomen" asustus ja aluejoet, Helsinki 1955, lk. 30. Vrd. ka E.O. Kuujo, Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung der Pfarrkirchen in Alt-Livland, Helsinki 1953, lk. 127, viidetega varasemale kirjandusele.

⁶ LUB II, nr. 803.

⁷ P. Johansen, Beiträge, lk. 149 jj.

Kindlasti oli sel puhul tegemist mitte loomade söödale andmisega, vaid vaesunud talupoegade või uustulnukate varustamisega hädavajaliku elusinventariga.¹

9. Aiandus.

Teatud tähtsus oli aiandusel. Kasvatati nii puu- kui juurvilju. Aedade olemasolust on teateid Läti alalt, Riia ümbrusest ja mujalt,² Tallinnast ja selle ümbrusest.³ 1345.a. märgitakse puuviljaaeda ka Laoküla mõisas.⁴ Aiandusega on tegelnud nende andmete järgi eriti kloostrid, Tallinnas esmajoones tsistertslaste Mihkli nunnaklooster, linnad, ordu ja ka erafeodaalid. Kuldiga komtuurkonnas esineb 1341. a. ordu poolvend-aednik (ortulanus)⁵. 1299. a. kaebas Riia linn ordu peale, et viimane olevat paganatele (leedulastele) müünud puuvilja, kapsaid, rõigast, sibulaid ja muud.⁶ Aiandustoodete hulk oli seega õige ulatuslik. Säilinud andmetes ei ole kindlaimaid teateid sellest, kas ja kui võrd aiandusega tegeldi taludes. Liivimaa talurahvaõigus märgib ainult kapsaaedu.⁷ "Taani hindamisraamatus" esinev Aunapo küla Harju-Jaani kihelkonnas näib küll olevat eesti keeles olnud Õunapuu,⁸ kuid see võib tähendada ka metsõunapuud. Suuremat tähtsust aiandusel taludes igatahes polnud.

¹ Eesti ajalugu II, lk. 251.

² LUB I, nr. 76, 80; LUB II, nr. 744.

³ LUB I, nr. 382, 403, 508, 590; LUB II, nr. 625, 631; LUB IV, nr. 1360, 1361.

⁴ LUB III, nr. 829^a.

⁵ LUB II, nr. 803.

⁶ LUB I, nr. 585.

⁷ В.В.Дорошенко, К истории сельскохозяйственного производства, lk. 30.

⁸ L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über die estnische Ortsnamen, Helsinki 1955, lk. 164. Vrd. ka P. Johansen, Estlandliste, lk. 327-328.

Suhteliselt ja absoluutselt suurem kui järgmistel sajanditel oli mesinduse osatähtsus.¹ Mesi oli tähtsaimaks magusaineks suhkru puudumise tõttu. Kiriku otstarbeks vajati rohkesti vaha. Vaha oli tähtsamaid väljaveoartikleid, mida veeti Lüübekisse, Flandria linnadesse ja mujale. Mesinduse olulisest erikaalust kõneleb mesipuude sagedane mainimine kirjalikes allikais. Päraldiste loeteludes on nad ühel esimestest kohtadest, aja jooksul nihkudes aga tahapoole. Liivlaste ja latgalite ülestõusu üheks põhjuseks 1212. a. oli nendelt mesipuude vägivaldne äravõtmine, mille juures Läti Henrik peatub kahel korral.² Maa vallutamise järel lugesid maahärrad ka mesipuud endi omandiks ja asusid neid jagama ning läänistama. Tegelik kasutamisõigus on põhiliselt jäänud siiski vanaviisi. Meemetsad e. meekarjamaad kuulusid kollektiivselt külale või saraskonnale. Seal asuvad mesipuud olid aga individuaalses valduses. Selline kord jäi nn. Liivi õiguse järgi üldiselt kehtima, kuid saksa vallutajad asusid ka ise mesindusega tegelema. Eriti paistis selles osas silma Riia linn, kes esines mesinduse alal otse suurettevõtjana. Üldse näib, et mesinduse tähtsus oli Läti alal, eeskätt liivlaste juures, suurem kui Eestis. Liivlaste hulgas oli neid, kes tegelesid ainult mesindusega.

Tolleaegne mesindus oli kui mitte täielikult, siis vähemalt valdavas osas metsmesindus mesilaste kasvatamisega kasvavates puudes.

Saksa feodaalid hakkasid ka meelt nõudma künnist, mida tasuti sügiseti. 1254. a. esineb mesi andamina võlguoleva viljakünnise eest.³

¹ Lähemalt vt. F. Linnus, Eesti vanem mesindus, mille põhiseisukohtadele on alljärgnevalt toetunud.

² LH, XVI, 3 ja XVI, 6.

³ LUB I, nr. 270.

Anamete järgi Riia ümbrusest algas F. Linnuse arvates juba XIV sajandi lõpul mesinduses langus, eriti toimus aga tagasimineku XV sajandi teisel poolel. Samuti oli see kõikjal mujal Vana-Liivimaal, võib-olla vaid veidi hiljem. Selle tähtsamaks põhjuseks oli kultiveeritud alade juurdekasv, mis ühes metsade laastamisega hävitas vanad meekarjamaad ja vähendas paratamatult õnnestamiseks sobivate puude arvu.

11. Kalastus.

Eesti looduslik asend lõi võrdlemisi soodsad tingimused kalastuseks nii sisevetel, järvedes ja jõgedes kui ka merel. Mitte asjata ei räägi Russow XVI sajandil vaimustusega siinsete järvede ja jõgede kalarohkusest.¹ Ei tule unustada ka seda, et tänapäevaga võrreldes olid tollal looduslikud tingimused kalapüügiks kaugelt soodsamad. Möödunud kuue-seitsme sajandi jooksul on palju siseveekogusid hoopis kadunud, soostunud ja kuivanud või tunduvalt vähenenud. See asjaolu pidi suuresti kompenseerima ka püügi-riistade algelisust tänapäevaga võrreldes.

Kalastusest räägivad allikad üsna palju, eriti kalapüügist sisevetel, mis nähtavasti oligi tunduvalt tähtsamal kohal kui merekalastus. Päraldiste loeteludes esinevad harilikult ka kalastusveed ja kalapüügikohad, kord isegi esimesel kohal.² XIII sajandi algupoole ürikutes fikseeritakse üldiselt veel vaba kalastusõigus kõigile.³ Kalastusveed loeti harilikult ühiseks, osalt olid ühised ka kalatõkked, kuid viimased läksid siiski järk-järgult eravaldusse. Täpsemalt hakati piiritlema ka kalastuskohti, esmajoonel jõgedel, mille pärast tekkis paiguti tülisidki. Juba

¹ B. Russow, Chronica der Provintz Lyfflandt. - Scriptores rerum Livonicarum II, Riga-Leipzig 1848, lk. 10.

² LUB I, nr. 70.

³ LUB I, nr. 76, 78 jm.

Modena Wilhelm on selliseid küsimusi lahendanud, osalt kalapüügikohti kindlaks määrates, ning edaspidi tehakse seda ikka üksikasjalisemalt. Kalapüügikohtade pärast tekkis tülisid esmajoones valduste piiride määramisel, sest jõed olid sageli ka valduste piiriks. Nii on pikemat aega tülitsenud omavahel Daugavgriva (edaspidi Padise) klooster ja Tallinna piiskop Mägise jõe pärast Harjus. 1254. a. kinnitati sellel jõel piiskopi ja tema talupoegade õigus kalastada ja kalatõkkeid asetada.¹ Daugavgriva kloostrile kuuluva Padise küla ja suurvasall Heinrich von Kiveli valdusalal asuva Alten küla talupoegade vahel on külade piiril asuv jõgi 1257. a. jagatud Rooma õigusest tuntud kombe järgi keskkohalt arvates pooleks. Keelatud on liikluse takistamine kalatõkete asetamisega, küll aga lubatakse rajada tammi kalapüügiks.² 1295. a. keelatakse eestlastel kalatõkete asetamine Hagge jõel, muude vahenditega kalastamine aga lubatakse soovi järgi.³ Ka Venemaa piiril on koos piiri reguleerimisega ühtlasi piiritletud kalapüügikohad.⁴

Vähe on andmeid merekalastusest. 1265. a. kinnitas ordumeister Pärnu elanikele vaba kalastusõiguse Pärnu jõel ja merel.⁵ Saare-Lääne piiskop ja ordu lubasid 1254. a. Hiiumaa vetes kalastamise kõigile, kes seda seal seni olid harrastanud.⁶ Riia linnale andis ordu 1255. a. merel ja rannikul kindlad kohad kalastuseks, mille eest linn pidi ordu abistama teiste feodaalvõimude kallaletungide puhul.⁷ P. Johansen on põhjendatult väitnud, et veel "Taani hindamisraamatu" lõpliku redigeerimise ajal (1241. a.) puudus Eesti ran-

1 LUB I, nr. 270.

2 LUB I, nr. 299.

3 LUB III, nr. 560^a.

4 LUB II, nr. 685 (leping Novgorodiga 1323. a.)

5 LUB I, nr. 383.

6 LUB VI, nr. 2736.

7 LUB VI, reg. 314^b.

nikul alaline asustus.¹ Seal kuulusid sisemaa talupoegadele saraskondade kaupa ainult kindlad kalastuskohad, kuhu rajati ajutised ehitised suveks - kalamajad, millest edaspidi kujunesid alalised elukohad ja külad. Esimese kalurikülana esineb allikais Pärisepa 1259. a. XIII sajandist on üldse teada vaid 4 rannaküla, millele XIV sajandil liitub veel 13.

Ranniku aeglane asustamine on mõneti seotud asjaoluga, et põldu harivate talupoegade hulgas loeti kalapüüki põlatavaks ametiks ja selleks rakendati arvatavasti sulaseid ja skandinaavia sõjavange.² Selline põlglik suhtumine kalastusse ja kaluritesse esines taluperemeeste juures veel XX sajandil.³

Olulise muutuse merekalastusse ja mereranniku asustamise tõi rootslaste asumine Eesti rannikule alates XIII sajandi keskpaigast. Pärast Jüriöö ülestõusu algas uus rootslaste ulatuslikum vool, millega püüti rannikule asustada usaldusväärseid kristlasi.⁴ Rootslaste asumisega rannikule kaotasid eesti talupojad oma endised kalastuskohad. Seetõttu on vist eestlased Jüriöö ülestõusu ajal Pakri saarelt rootslased välja ajanud, kuid juba 1345. a. asusid nad sinna uuesti.⁵

Pea samalaadne olukord valitses Peipsi rannikul, mis samuti oli jagatud sisemaa külade vahel. Siia hakkas vaadeldaval perioodil tekkima vene asustus.

Kalapüügitehnika kohta on andmeid vähe. Kõige rohkem kasutati jõgedes kalatõkkeid, mida mainitakse kõige sagedamini. Ühe ürliku järgi olid need kivist ja puust.⁶ On teada mõrdade,

¹ P. Johansen, Estlandliste, lk. 250-252.

² Samas, lk. 257.

³ A. Лутс, Морское рыболовство в Эстонии в XIX-XX вв. Автореф. канд. дисс., Москва-Тарту 1960, lk. 12.

⁴ P. Johansen, Estlandliste, lk. 260; P. Johansen, Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland, Stockholm 1951, lk. 114 jj.

⁵ P. Johansen, Nordische Mission, lk. 121.

⁶ LUB I, nr. 299.

nootade ja võrkude kasutamine. Kuramaa talupoegadel märgitakse tuura,¹ mida kasutati jääraiumisel talvisel kalastamisel.

Kalaliigid näivad olevat olnud samad, mis hilisemalgi ajal. Mainitakse haugi, lõhet, tinti, lesta, silmu jt. Narva jões näiteks on püütud angerjaid, silme (ka õise püügi-ga), tuurakala, lõhesid jt.² Lõhesid on käidud püüdmas ka Soome rannikul.³ Võimalik, et sel ajal püüti Eesti ranniku läheduses ka heeringaid. Võrdlemisi tähtsal kohal on olnud hülgepüük.

Kalastuse osatähtsus maa ristiusustamise järel on tõenäoliselt mõnevõrra tõusnud. Katoliku kirikus kehtivate saagedaste paastuaegade tõttu kasutati kala toiduks vahest mõnevõrra rohkem kui varem. Bestlased muidugi sellistest eeskirjadest tõsisemalt kinni ei püüdnud pidada, kuid uute võimude survele pidid neid siiski arvestama. Saarlaste lepingus 1241. a. märgitakse eraldi karistused lihasöömise eest paastu ajal.⁴ Kalastuse olulist tähtsust iseloomustab kaunis kujukalt noorema riimkroonika teade venelaste sõjakäigust Tartu piiskopkonda 1342. a., mil põhiliselt mööda Emajõe ja selle ümbrust liikuvad väed olevat saagiks saanud rohkesti vilja, kalu ja muud varandust.⁵

Besti talupoegadele tõi maa vallutamine ka kalastuse alal palju ebameeldivusi. Kalapüügiõigust hakati kärpima, rida paremaid püügikohti läks täielikult feodaalide ning välismaalaste kätte. Lisaks sellele hakati võtma ka kala-kümnist. Kuramaal esineb see juba 1253. a.⁶ Taani kuninga

¹ LUB I, nr. 603.

² LUB III, nr. 1098.

³ LUB III, nr. 938^d.

⁴ LUB I, nr. 169.

⁵ Liivimaa noorem riimkroonika, lk. 72-73.

⁶ LUB I, nr. 249.

Valdemar IV ürik 1345. a. märgib, et igaühel tuleb maksta kuningale kalakümnist. Viimane võib küll kehtida ainult kalade müümise kohta, sest sama ürik keelab kõigil teistel võtta eestlastelt kalakümnist seespool linnamüüre ja rõhub, et eestlastel on õigus linnas kalu müüa ja igauks võib neid eestlastelt takistamatult osta.¹ Sellise küsimuse tekkimine näitab, et eestlaste kalakaubandusele oli hakatud juuba tõsisemaid takistusi tegema.

Teatud tähtsus mereäärsele elanikkonnale oli veel nn. rannaõigusel, mille järgi merel hukkunud ja randa uhutud laevade laadung kuulus leidjale.² Rannaõigus keelati ametlikult juba XIII sajandi keskpaiku,³ peamiselt kaupmeeste huve silmas pidades, kuid tegelikkuses peeti sellest veel sajandeid visalt kinni. 1280. aastatel olid ühe Virumaa rannas hukkunud Lüübeki kaubalaeva kaubad omastanud kohalikud elanikud, kelle hulgas oli nii saksa feodaale kui eesti talupoegi. Sellest tekkinud ulatuslikust protsessist on säilinud rida ürikuid.⁴

12. Küttimine.

Küttimisest räägivad allikad vähe. Päraldiste loeteludes hakkab jahiõigus sagedamini ja reeglipäraselt esinema alles XV sajandil. Nähtavasti on kuni selle ajani metsloomade ja lindude küttimine olnud veel üldiselt kõigile vaba ja selle reguleerimine pole tõsisemalt päevakorraale tõusnud. Jahindus on igatahes olnud veel küllalt tähtsal kohal, kuigi metsloomade arv elanikkonna juurdekasvu ja asustuse laienemise tõttu järjest vähenes. Russowi järgi oli veel

¹ LUB II, nr. 839.

² Lähemalt rannaõigusest vt. V. Niitemaa, Das Strandrecht in Nordeuropa im Mittelalter, Helsinki 1955.

³ LUB I, nr. 271, 391, 451, 453.

⁴ LUB I, nr. 511, 513, 519, 521, 557.

XVI sajandil külluses põtru, jäneseid, hirvi ja igasugu metslinde, nii et talupojadki võinud neid takistamatult püüda ja müüa.¹ Tegelikult oli selleks ajaks küll talupoegade jahipidamist juba mitmeti piiratud. Näib, et XIII–XIV sajandil aga tõepoolest tõsisemaid takistusi küttimiseks ei ole tehtud. 1241. a. nõudis Saare-Lääne piiskop kümнисe-kümnist Narva jõe taga vallutatud aladelt, kuid mitte, nagu üriku otseselt rõhutatud, karusnahkadelt.² Nahkadega on võimalik olnud asendada ka viljakümnist. Nii määratakse 1272. a. semgalite lepingus, et ühe vaka vilja asemel võib anda 2 kärbi- või 8 oravanahka.³ Antud juhul esinevad J. Jurginise arvates nahad veel raha asendajana.⁴ On siiski teateid, et juba XIII sajandil hakkasid maahärrad küttimist maksustama. 1272. a. leppisid Riia toomkapitel ja ordumeister kokku, et kui kütt ajab metslooma ühe alalt teisele ja ta seal tapab, jääb loom kütile, oma isandale peab ta aga andma õlatüki.⁵ Siit järeldub, et küttimine teise maahärra valdustes oli põhimõtteliselt keelatud.

Mets andis talupojale veel mitmesuguseid vajalikke tulusid. Metsaraieõigus määrati üldiselt kindlaks ja oli ühine saraskondadele. Metsa on olnud veel rohkesti, nii et Riia peapiiskop, Saare-Lääne piiskop ja ordu lubasid 1277. a. ülemerekaupmeestel võtta vabalt ise puid, niipalju kui nad vajavad laevade kütmiseks ja parandamiseks. Ainult uute laevade ehitamiseks tuli eraldi luba küsida.⁶ Kirjalikult on fikseeritud Riia ümbruses ka õigus koort ja niint kiskuda.⁷ Teateid on söepõletamisest.⁸

¹ B. Russow, Chronica, lk. 10.

² LUB III, nr. 169^a.

³ LUB I, nr. 430.

⁴ D. M. Дургинис, Земледелие и техника сельского хозяйства Литвы в XIII–XV веках. – Труды АН Лит. ССР, серия А I, Вильнюс 1955, lk. 60.

⁵ LUB I, nr. 432.

⁶ LUB I, nr. 453, 576.

⁷ LUB II, nr. 744.

⁸ LUB I, nr. 566.

13. Põllumajandussaaduste hindadest.

Feodalismi iseloomustab teatavasti naturaalmajandus. See oli valitsev ka Eestis XIII-XIV sajandil, eriti maal. Oma koht on siiski ka sel ajal olnud rahalistel suhetel. Seetõttu pakub teatud huvi põllumajandussaaduste hindade vaatlemine. Seejuures tuleb silmas pidada, et kasutusel olnud rahaühikud olid väga erineva väärtusega. Väga kirju pilt valitses ka mõõdunduse alal.¹ Põhiliseks rahaühikuks Vana-Liivimaal oli mark. Suuremal osal juhtudest on tegemist Riia hõbemargaga, mille kaal oli 208 grammi,² Tallinnas on aga vist esikohal olnud Lüübecki mark, mis samuti nagu Kölni markki kaalus 233,85 grammi.³ Tihti on allikates märgitud lihtsalt mark, mis võib veel tähendada hõbe-kaalumargast kuus korda vähemat arvestusmarka, nn. marka pennides.⁴ 1346. a. müüdi 6 hõbemarka 60 marga pennides eest.⁵ Sellised suured erinevused nõuavad muidugi eri allikatest võetud hindade kõrvutamisel suurt ettevaatust, sest sageli pole üldse märgitud, millise margaga on tegemist. Lisaks sellele võisid kaupade hindu mõjustada väga mitmesugused konkreetsed tingimused, mis paljudel juhtudel pole meile teada.

Teravilja produktsioon, nagu eelnevalt nägime, oli sedavõrd vähene, et suutis vaevu rahuldada talupoja oma vajadusi. Turustamiseks võis seda jätkuda vaid erandjuhtudel, eriti hea saagi aastatel. Feodaalid kogusid talupoegadelt nõutava naturaalandami näol siiski küllalt suuri viljatagavarasid ja võisid vilja mõnel määral ka müüa. Viljavarude olemasolust feodaalide linnustes ja linnades on teateid üsna rohkesti. Isegi 1315. a. raske näljahäda ajal oli Liivi Ordul suuri viljavarasid, nii et orduvennad võisid näljahä-

¹ Я.Я.Земзарис, Метропочия Латвии и период феодальной раздробленности и развитого феодализма (XIII-XVI вв.). - Проблемы источниковедения, IX. Москва 1955, lk. 177-222.

² Eesti majandusajalugu I, lk. 504.

³ Samas, lk. 502-503.

⁴ Samas, lk. 505.

⁵ Vt. LUB II, nr. 845 ja regest 1004.

da raskusteta üle elada.¹ Jüriöö ülestõusu ajal raskesse olukorda sattunud Harju-Viru vasallid laenasid suurema koguse vilja Tallinna linnalt.² Tallinna piiskopil oli 1330. aastatel ühe kodaniku juures hoolul 12 sälitist, 4 laevanaela ja 3 külimittu, seega ligikaudu 25 tonni vilja.³

Eesti ala varustas end üldiselt viljaga ise. Mõningaid andmeid on ka selle kohta, et Vana-Liivimaale on paiguti vilja sisse veetud. Rootsi ja Riia linna vahel 1320. a. sõlmitud kokkuleppes nähtub, et Rootsi on kohustunud varem andma Riiale vilja, saades selle eest vastu mitmesuguseid karusnahku.⁴ 1375. a. lubatakse Rootsi alamatel osta Vana-Liivimaal vilja ja muid toiduaineid, niisamuti aga ka liivimaalastel Rootsis.⁵

Rohkem andmeid on vilja väljaveo kohta Eestist. Järva maalt on 1290. a. vilja veetud Pärnu kaudu Kuldigasse ja Ventspils, Saaremaalt toiduaineid Kuldigasse.⁶ Kõige olulisem näib olevat vilja väljavedu Tallinna kaudu. Seda märgib esmakordselt otseselt Taani kuninga Erik Menvedi ürik 1297. a., milles keelatakse vilja väljavedu ainult sel puhul, kui säilitise hind ületab 3 marka.⁷ Teha antud ürikust järeldusi ulatusliku teraviljaproduktiooni kohta on muidugi ennatlik. Vaevalt tähistab see ka mingit erilist piiri teraviljakaubanduse arengus. Eestist viidi vilja peamiselt Rootsi ja Soome, võib-olla ka Norrassa.⁸ Rootsi ja Soomega

¹ Annales Lubicensis. - Monumenta Germaniae historica, ed. G.H. Pertz, Scriptorum t. XVI, Hannover 1859, lk. 124.

² LUB II, nr. 813.

³ LUB II, nr. 757, 758, 765.

⁴ LUB II, nr. 677.

⁵ LUB III, nr. 1099.

⁶ LUB I, nr. 535.

⁷ LUB I, nr. 565.

⁸ 1294. a. Norraga viljakaubanduse kohta käiva lepingu sõlminud linnade hulgas on ka Riia. LUB I, nr. 554.

toimus XIV sajandil õige elav kaubavahetus, millest allikates on rohkesti andmeid.¹ 1408. a. keelas ordumeister Tallinna linnal vilja väljaveo, kuni selgub, kas Preisis jääb rahu püsima.² Teatavasti pidas Saksa Ordu sel perioodil pingutatavat sõda Poola ja Leeduga ja Eesti vilja järele on tuntud vajadust ka Preisimaal.

Vilja hind on olnud vaadeldaval ajal võrdlemisi stabiilne. 1226. a. on 10 sälitise rukki hinnaks arvestatud 30 marka.³ 1238. a. on 7 sälitist maksnud aga vaid 12 marka.⁴ Veelgi odavamaks hinnatakse vili 1272. a. semgalite lepingus, kus neil vaka nisu või odra eest lubatakse tasuda rahas 2 Riia artigit.⁵ Kuna sälitises oli 42 riia vakka ja margas 144 artigit, siis oleks ühe sälitise hind siin umbes 0,6 marka. Edaspidi teadaolevatel andmetel kõigub sälitise hind aga jälle 3 marga ümber. Taani kuninga juba mainitud 1297. a. ürikus loetakse sälitise normaalseks hinnaks kuni 3 marka,⁶ 1306. a. paiku hinnatakse 160 sälitist 600 margale,⁷ 1315. a. näljahäda tõttu tõuseb sälitise hind erakordselt kõrgele - 18 margale,⁸ 1387. a. on jällegi 3 marka (1 sälitis 3 marka; 14 sälitist rukist, 11 otra, 8 kaera kokku 100 marka).⁹

Selline n.-ö. igapäevane kõikumine lõpeb XV sajandi esimesel poolel, mil viljahinnad hakkavad kiiresti tõusma. Juba XIV sajandi lõpupoolel on Tallinna märkmeteraamatus ar-

¹ LUB II, nr. 725, 726, 776 jm.

² LUB IV, nr. 1748, 1753, 1756.

³ LUB I, nr. 84.

⁴ LUB III, nr. 159^a.

⁵ LUB I, nr. 430.

⁶ LUB I, nr. 565.

⁷ LUB II, regist 714.

⁸ Liivimaa noorem riimkroonika, lk. 58-59.

⁹ LUB III, nr. 1248.

vestatud sälitise nisu hinnaks 12 - 16 Liiübeeki marka ja rukki hinnaks 9 - 12 Liiübeeki marka.¹ Suhe nende hinnas on seega 4:3. 1447. a. maksab sälitis juba 28 marka.²

Teiste põllumajandussaaduste, samuti loomade hinna kohta on olemas vaid üksikuid andmeid. 1387. a. maksis Kuramaal 1 hobune koos rakmetega 5 Riia marka, 2 hobust kokku 7 marka, 2 hobust 36 kuldkuuldnat (umbes 9 Riia marka). Sama üriku järgi maksis härj 24 killingit (1 Riia mark võrdus 36 killingit), siga 23 killingit, lammas 4 killingit, 100 kana 45 (ühes ärakirjas 14) killingit.³ 1339. a. on Viiburi foogt võlgu liha eest Tallinna linnale, ühe sälitise liha hinnaks arvestatakse 16 marka ja 8 ööri.⁴ Koorem heinu maksis 1387.a. Kuramaal 18 Liiübeeki penni.⁵ Kalad, mida müüdi tükiviisi kuuekümnepennise (šokk) ja sajakaupa, maksid 1328. a. Kuramaal 1 1/2 - umbes 4 marka (Preisi pennides) sada.⁶ Mee hinnaks arvestab F. Linnus Riias XV sajandi esimesel poolel 12 - 14 marka 1/2 sälitise eest.⁷ Ühes Kuramaa üriku 1387. a., mida Linnus pole kasutanud, on 1 sälitise mee hind 20 Riia marka.⁸ Samas on laevanaela vaha hind 1387. a. 13 marka, F. Linnuse andmetel 1431. a. Riias aga juba 40 marka.⁹ Nii mee kui vaha hind on seega tõusnud, eriti suuresti viimase oma.

1000 hermeliini, kärbi jm. karusnahka on 1387. a. Kuramaal maksnud 12 Riia marka.¹⁰

¹ LUB III, nr. 1166.

² Bfl. I, 1, nr. 192.

³ LUB III, nr. 1248.

⁴ LUB II, nr. 788.

⁵ LUB III, nr. 1248.

⁶ LUB II, nr. 733.

⁷ F. Linnus, Vanem Eesti mesindus, lk. 175-176.

⁸ LUB III, nr. 1248.

⁹ F. Linnus, Vanem Eesti mesindus, lk. 178-179.

¹⁰ LUB III, nr. 1248.

Võiks lisada veel, et Tallinna Jaani seegi telliselööv maksis 1370. a. paiku 6 marka, kiriku ehitamine 96 marka.¹

Eeltoodud põgus pilk hindadele näitab, et XIII-XIV sajandil esines nendes üldiselt võrdlemisi väheseid ja vaid ajutisi kõikumisi. Võib-olla esines teatud hindade tõus XIV sajandi keskpaiku. Märgatav tõus hindades algab XIV sajandi lõpul. Nagu näitab V. Dorošenko, tõusid XV sajandi esimesel poolel kiiresti küll põllumajandussaaduste nominaalhinnad, reaalhinnad aga ei tõusnud ka kogu XV sajandi jooksul, vaid isegi pigem alanesid.²

Mõnel määral oli XIII-XIV sajandil ostu-müügi objektiks ka maa ja allikates on andmeid ka maa hinna kohta. Meie arvates vajab antud probleem siiski veel spetsiaalset uurimist, kuna igal sellisel juhul on tarvis kindlaks teha, missugused õigused antud maale olid nii müüjal kui ostjal. Üldiselt tundub, et ka maa hind on olnud vaadeldaval ajal võrdlemisi stabiilne, XIV sajandil võib-olla natuke kõrgem kui XIII sajandil. Üldise hindade tõusuga XIV sajandi lõpul hakkab ka maa nominaalhind kiiresti tõusma. XIV sajandi keskpaiku on kogu Vana-Liivimaal adramaa hinnaks peaaegu eranditult arvestatud 10 marka.³

¹ LUB III, nr. 1076.

² В.В.Дорошенко, Цены на продукты сельского хозяйства в Ливонии XV века. - История СССР, 1959, nr. 2, lk.158-169.

³ LUB II, nr. 846, 991-993; LUB III, nr. 806, 825^a, 848^b, 1112. Harjumaal, mis Jüriöö ülestõusu tõttu oli väga laastatud, maksis erandina adramaa 5 marka. LUB II, nr.846.

II. FEODAALNE MAAVALDUS JA ÜHISKONDLIKUD SUHTED.

1. Talupoegade maavalodusõigused.

Vallutanud Eesti, haarasid saksa ja taani feodaalid endi kätte kogu maavalduse. Feodaalse ülemomandi (dominium directum) õigus maale ja kõigile loodusvaradele läks maahärradele, kelleks Eestis olid ordu, Taani kuningas ja Tartu ning Saare-Lääne piiskopid. Nad hakkasid neid kas ise kasutama või vasallidele edasi läänistama. Otsene toot- ja - talupoeg - maksustati feodaalide kasuks.

Balti-saksa vanemas ajalookirjanduses valitses arvamus, nagu oleks maa vallutamine kohe kaasa toonud ka põliselanike langemise pärisorjusse. Vastupidiselt sellele arendati kodanliku Eesti perioodil kontseptsiooni, nagu oleks talurahva olukord võõrvõimu esimestel sajanditel olnud küllaltki soodne. Nii hinnati "Eesti ajaloo" antud küsimust kokkuvõtlikult järgmiselt: "Kõike kokku võttes asetub talurahva olund võõra võimu all esimese saja kuni saja viiekümne aasta kestel mitte just ebasoodsasse valgusse. Majanduslikult ja isiklikult vaba, võis eesti talupoeg oma osavõtuga rüütelite arvukaist kuulsusriikkaist sõjakäikudest ka poliitiliselt osa etendada maa saatuse kujundamisel."¹

Allpool püüame näidata, et nii üks kui teine seisukoht ei vasta tõsioludele. Maa vallutamisele järgnenud aja-

¹ Eesti ajalugu II, lk. 81.

järgul ei saa küll veel juttu olla pärisorjusest, kuid te-
gelikku olukorda tugevasti moonutav on ka kodanlikul peri-
oodil levinud idealiseeritud ettekujutus.

Talupoegade maavalduõigus jäi küll esialgu püsima
enam-vähem endisel kujul, seda aga rohkem juriidiliselt
kui tegelikult. Üldse tuleb eestlaste olukorra vaatlemi-
sel vallutusjärgsel perioodil teha senisest hoopis terava-
mat vahet nendele juriidiliselt kinnitatud õiguste ja te-
geliku praktika vahel, mis sagedasti olid hoopis erinevad.

Õiguse kasutada maid ja varandusi endiste tavade jär-
gi, neid võõrandada ja parandada, samuti täieliku omandi-
õiguse vallasvarale kinnitasid XIII-XIV sajandil rida üri-
kuid. Kõigepealt esineb see kas otseselt nimetatuna või
siis ilmselt tunnustatuna kõigis nn. alistumislepinguis.
Kurelaste lepingus 1230. a. märgitakse talupoegade omandi-
õigust põldudele ja kõigele muule,¹ ja kõigi teiste lepin-
gute, nii saarlaste 1241. a. ja 1255. a., kurelaste 1267.a.,
semgalite 1272. a., läänemaalaste 1284. a. lepingute tekst
näitab, et nendeski on aluseks sama põhimõte. Võimalik, et
viimati mainitud lepingud on kõik vaid eelnevate lepingute
uundamine ja täiendamine, mistõttu nendes üldisemaid põhi-
mõtteid enam ei märgitud. Põliselanike maavalduõigus oli
kahtlemata tunnustatud ka kõigis teistes, meieni mittesäi-
linud lepinguis. Seda näitab asjaolu, et see esineb reas
teiselaadseis ürikuis. Nii eraldatakse piiskop Alberti üri-
kus 1223. a. tema poolt läänistatud aladest liivlaste põl-
lud, mida viimased õiguspäraselt valdasid.² Asustades Riia
linna sarasesse seele, ostis ordu selleks maid liivlastelt.³
1322. a. teatasid Riia toombhärard, et nad on Sigulda liiv-
lastele oma võla maade ja mesipuude eest ära maksnud.⁴

¹ LUB I, nr. 105.

² LUB I, nr. 56.

³ LUB I, nr. 78, 87.

⁴ LUB II, nr. 683.

1238. a. rõhutatakse ordu ja Saare-Lääne piiskopi vahelises lepingus, et talupoegade maavaldusõigusi ei tohi rikkuda.¹ Samal aastal nõudis ka paavst Gregorius IX, et kohalikel elanikel säilitataks õigus oma varandusele.² 1253. a. kinnitas Kuramaa piiskop, et kurelasi ei tohi nende valdustest välja ajada.³ Korduvalt on tunnustatud pärandusõigus. Seda märgitakse ka allikates reeglipäraselt esinev termin haereditas, haeredatio, mis tähendab õieti pärandust, esineb aga kõikjal eeskätt talu, s. t. pärandatava talu tähenduses. Ainult pärijate puudumisel langeb see isandale.⁴ Vist selliselt on Riia piiskopile läinud näiteks liivlase Eppelle haereditas, mille piiskop kingib toomkapiitlile⁵ ja mis veel 1355. a. on Eppelle nimega märgituna nimetatud eraldi küladest.⁶ Ilmselt oli see üksiktalu. Kurelaste lepingus 1267. a. on määratud pärandamisõigus kuni neljanda põlvni.⁷

Talupoegade maavaldusõiguste juriidiline tunnustamine ja tegelikult kujunev olukord olid aga kaks eri asja. Juba 1211. a. kuuleme põldude vägivaldsest äravõtmisest, mis küll edaspidiseks Riia piiskopil tema alal elavatelt ordu talupoegadelt ja ordul tema alal elavatelt piiskopi talupoegadelt keelatakse,⁸ tegelikult aga toimub üha suuremas ulatuses. Seda näitab juba liivlaste ja latgalite ülestõus 1212. a. ja korduvad teated edaspidi, millest osalt on juttu olnud eespool, osalt tuleb aga hiljem. Haapsalu asutamise ürikus 1279. a. märgib Saare-Lääne piiskop maade äravõtmist talupoegadelt linna sarase moodustamiseks.⁹ Põliselanike maavaldusõigused, leides küll esi-

¹ LUB I, nr. 156.

² LUB I, nr. 157.

³ LUB I, nr. 248.

⁴ LUB I, nr. 490.

⁵ LUB I, nr. 238.

⁶ LUB II, nr. 958.

⁷ LUB I, nr. 405.

⁸ LUB I, nr. 18.

⁹ LUB I, nr. 461.

algu feodaalidelt õigusliku kinnituse, muutusid tegelikult juba kohe pärast maa vallutamist äärmiselt kõikuvaks.

2. Talurahva isiklik vabadus.

Maa alistamise järel tunnistasid vallutajad põhimõtteliselt kõik ristiusu vastuvõtnud kohalikud elanikud, nn. vastristitud (neophiti), vabadeks inimesteks. Piiskop Albert nimetab oma ürikus 1209. a. varem Jersika vürstile allunud ja nüüd piiskopi alluvusse läinud inimesi maksukohustuslikeks vabadeks inimesteks.¹ 1232. a. paiku kinnitab keiser Friedrich II, et vallutatud Baltimaade ja Preisimaa elanikel ei pruugi karta ristiusu vastuvõtmisel orjusse lange mist. Nende isiklik vabadus ja puutumatus peavad säilima selliselt, nagu nad olid enne ristiusustamist, valitsejad aga peavad vastristitudid rõhumise vastu kaitsma.² Paavsti legaat Modena Wilhelm keelab 1236. a. omakorda vastristitudilt muid kohustusi nõuda peale osavõtu sõjakäikudest ja maa kaitsesest, samuti nõuab ta, et nad leiaksid õiguse kohtu ees.³

Kuid viimati mainitud ürikud ongi välja antud seoses sellega, et deklareeritud õigusi tegelikult rikuti, ja näitavad, et põliselanike isikliku vabaduse piiramine algas kohe pärast maa vallutamist. Isegi termin "vastristitud" kriiputab alla kohalike elanike mittevõrdõiguslikkust vallutajatega. Maahärrad lugesid end mitte ainult maa ja kõigi loodusvarade, vaid ka nende alal elavate inimeste valdajaks. Ka Baltimaade kohta on täielikult kehtivad K. Marxi sõnad: "Pärast teatud maa vallutamist on vallutajate lähimaks ülesandeks alati olnud ka inimeste omastamine."⁴

¹ LUB I, nr. 15.

² LUB I, nr. 112.

³ LUB I, nr. 145.

⁴ K. Marx, Kapital, III kd., Tallinn 1962, lk. 724, joonealune märkus.

Juba XIII sajandi algul märgitakse maahärrade läänikirjades ka inimesi. 1211. a. kinnitatakse ordule 1/3 Holmi linnusest (Salaspils) koos inimeste, põldude ja kümnisega.¹ 1294. a. kingib Riia peapiiskop toomkapiitlile inimesi koos valdustega.² Edaspidi hakkavad ka vasallid end samuti lugema inimestegi valdajaks. Nii nimetab Helmold v. Saghe oma valduses Harjus elavaid talupoegi mei Estonēs.³ On rohkesti kaebusi maahärrade, eriti ordu peale põliselanike rõhumise ja orjastamise pärast. Juba 1238. a. on paavst oma legaadi Modena Wilhelmi kaudu saanud kuulda, et ordu ja teised Liivimaa võimud rõhuvad rahvast, ja kuigi paavst elanike orjastamise keelab,⁴ on sellel tegelikkuses vähe mõju, sest samalaadsed teated järgnevad edaspidigi.⁵ 1325. a. kaevatakse ordu peale, et see isegi müüb vastristituud leedulastele.⁶ Väga kujukalt ilmneb pealetung põliselanike isiklikule vabadusele Jüriöö ülestõusu puhul, mil eestlased noorema riimkroonika ja Marburgi Wigandi kroonika järgi kaebavad, et sakslased on neid piinanud, ikestanud, väevanud, neilt varasid ära võtnud ja neid nagu orje kasutanud.⁷

Muinas-Eesti ühiskonnas esinenud orjade - träälide kiht säilis ka vaadeldaval ajal. 1238. a. annab paavsti ürik õiguse kiriklikke kombeid täita ka neil vastristituul, kes on orjad või teiste võimu all (de servili conditione seu alios alterius ditioni subiectos).⁸ Orje märgitakse ka 1255. a. saarlaste lepingus, kuid kuna samas on juttu orjade pärandatavatest taludest (haereditas servorum),⁹ siis tu-

1 LUB I, nr. 18.

2 LUB I, nr. 550.

3 LUB II, nr. 735.

4 LUB I, nr. 157.

5 Näit. LUB I, nr. 331, 577, 584.

6 LUB II, nr. 710.

7 Liivimaa noorem riimkroonika, lk.78-79 ja 130-131.

8 LUB I, nr. 157.

9 LUB I, nr. 285.

leb neid tegelikult pidada mitte enam orjadeks, vaid juba feodaalselt sõltuvateks talupoegadeks. Nimetus servi äga näitab, et varem on need sõltuvad talupojad olnud orjad.¹ Selget vähet vabade ja orjade vahel tehakse 1323. a. Leedu suurvürsti Gediminase ja Liivimaa maahärrade vahel sõlmitud rahulepingus. Selle järgi lubatakse kõigil vabadel inimestel takistamatult liikuda ühelt maalt teisele. Träälide põgenemisel tuleb need äga, niipea kui seda nõutakse, tagasi saata.² Rohkesti müüdi orje näiteks Narva ümbrusest.³

Muinas-Eesti ülikonnale andis maa vallutamine surma-va hoobi. Suur osa sellest langes muistses vabadusvõitluses, osa kaotas hiljem oma eesõigustatud seisundi ja sulas kokku ülejäänud talurahvaga. XIII-XIV sajandil esines neid siiski üsna mitmeid kas feodaalidena või väikeläänimeestena, kel endal polnud enam talupoegi. Eriti rohkesti on selliseid teada Kuramaalt. "Taani hindamisraamatus" esinevad eestipärased nimed näitavad kindlalt, et Eestiski säilitas osa kohalikust ühiskonnast veel mõneks ajaks oma eelistatuma seisundi ja pääses feodaalide klassi ridadesse. Eestlaste maavanemad võtsid osa ka kohtumõistmisest, nagu seda näitab saarlaste leping 1241. a.⁴ Pärast Jüriöö ülestõusu hakkas eesti feodaalide arv kiiresti langema.

Feodaalselt sõltuva talurahva põhimassi olukorras toimus XIV sajandi jooksul olulisi muutusi. Kuigi talupoegade isiklik vabadus põhimõtteliselt püsis (eestlastel oli näiteks lepingute sõlmimise õigus⁵), hakkas sakslaste valitsev seisund maal sellele üha tõsisemat mõju avaldama. Üheks sõltuvuse süvenemise põhjuseks oli ka asjaolu, et talupojad ei

¹ J. Uluots, Grundzüge der Agrargeschichte Estlands, Tartu 1935, lk. 16.

² LUB II, nr. 693, 694.

³ A. Süvalep, Narva ajalugu I, toim. A. Soom, Narva 1936, lk. 76; LUB III, nr. 1111.

⁴ LUB I, nr. 169.

⁵ LUB III, regist 951^b.

suutnud täita neile pandud koormisi. Nii tekkisid nn. "võlad", termin, mis keskajal esineb tunduvalt laiemas tähenduses, tähistades üldse täitmata kohustust.¹ Talupoegi sidus feodaalidega ka asjaolu, et nad olid sunnitud laenama viimastelt loomi, toiduaineid, raha. Niiviisi tekkiv tunduvalt majanduslik sõltuvus aitas mitmeti kaasa isikliku vabaduse vähenemisele. P. Johansen arvab Tallinna piiskopi vakuraamatu järgi, et 1330. a. paiku olid talud juba üldiselt koormatud suurte "võlgadega", mille tasumiseks paljudel polnud enam mingit reaalist väljavaadet.² Samas vakuraamatus korduvalt esinevast terminist juravit, juravit uncum järeldab P. Johansen, et võlastunud talupoeg olevat olnud sunnitud andma vande mitte lahkuda adramaalt enne võla tasumist. See oleks esimene selge samm sunnismaisusele. Kas talupoegade "võlad" olid nii suured, kui arvab Johansen, on siiski küsitav. Samuti ei näi paika pidavat tema seletus termini juravit jne. kohta.³ Võimalik oleks selles näha ka talu panti andmist "võla" kattedeks. Maade pantimist esines tollal õige laialdaselt. Riia peapiiskopi Limbaži privileeg 1385. a. näitab aga küll talupoegade liikumisvabaduse piiramist just "võlgade" abil. Selles nõutakse, et linna tulnud talupojad peavad maale tagasi minema selleks, et oma võlad ära maksta.⁴ 1400. a. paiku väljaantud Läänemaa talurahvaõiguses piiratakse juba otseselt talupoja liikumisvabadust. Talupoega, kes lahkub talust ilma isanda nõusolekuta, ähvardatakse rahatrahviga 3 marka.⁵ Sellega ei kaotata küll

¹ Vt. V. Niitemaa, Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, Helsinki 1949, lk. 7.

² P. Johansen, Beiträge, lk. 146.

³ Vt. H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul 1558-1561, Tallinn 1961, lk. 207.

⁴ LGU I, nr. 117.

⁵ L. Arbusow, Die altlivländischen Bauernrechte. - Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. XXIII, Riga 1924-1926, lk. 28-31, 75.

veel talupoja lahkumisõigust, kuid piiratakse seda ilma iga-
suguse põhjenduseta, lihtsalt mitterajandusliku sunduse teel.

Talupoegade liikumisvabadust piiras ka kohtulik alluvus. Kehtiva korra järgi ei tohtinud enne protsessi lõppu eluko-
hast lahkuda. Kohtupidamine oli üldse võrdlemisi drakoonili-
ne ja karistused karmid.¹

3. Mõisate rajamine.

Tähtsaid muutusi maavaldussuhetes ja olulisi mõjustusi
talupoegade isiklikule vabadusele tõi kaasa mõisate rajamine,
mis esialgu küll veel vähesel, edaspidi aga ikka laiemal mää-
ral hakkas kogu agraarkorda ümber kujundama.

Mõisate tekkimise aja ja varasemate mõisate iseloomu csas on uurijate arvamused olnud üsna lahkminevad. Nii pidas balti-
saksa ajaloolastest H. v. Engelhardt mõisamajanduse algusajaks umbes a. 1400, A. v. Transehe-Roseneck aga alles XVI sajandit. A. Švabe rõhutas, et juba hiljemalt XV sajandil oli olemas rida suuri mõisaid. P. Johansen, E. Blumfeldt, J. Uluots asusid seisukohale, et mõisate tekkimine ulatub XIII sajandisse. Viimased juhtisid tähelepanu ka sellele, et juba Muinas-Eestis kandsid üksiktalud mõisa ja nende valdajad mõisniku nimetust.

Ühisele seisukohale ei ole jõudnud ka nõukogude ajaloolased. XVI sajandi mõisamajandust viimasel ajal põhjalikumalt käsitletud uurijatest on nii H. Ligi kui V. Dorošenko arvamusel, et ligikaudu XV ja XVI sajandi vahetusel toimus mõisate arengus tunduv tõus, mis oli tingitud turustamisvõimaluste avardamisest, kuid H. Ligi räägib sellest kui teoorjusliku mõisamajanduse hoogsamast arengust, V. Dorošenko aga kui teoorjusliku mõisamajanduse algusest.

Sõna mõis etümoloogia ja tähenduse muutumise kohta on olemas üsna ulatuslik keeleteaduslik kirjandus. Ammu on tõestatud, et nimetatud sõna oli eesti keeles olemas enne maa valutamist. Viimasena selles küsimuses sõna võtnud P. Ariste ar-

¹ P. Johansen, Beiträge, lk. 147.

vates on mõis tuletatud sõnast moo, mis tähendab kas üldse põldu, millelt viili on koristatud, või üksnes sellist koristatud põldu, millel pole kasvanud niidetav kõrsvili.¹ Sufiksi -isa abil on sellest moodustunud moisa, mis tähendas algsest uudismaad. Hiljem hakati nii nimetama tarastatud põldu. Nagu näitab P. Ariste, on mõis veel mõni sajand tagasi olnud üldse maaomand ja selle maaomandi juurde kuuluvad elamud.

Käesolevas seoses huvitab meid küsimus, miks hakati feodaalide majapidamisi mõisateks nimetama. Tuleb ju arvata, et feodaalide mõisatel pidi olema mingi sarnasus nähtusega, mida varem sama sõnaga tähistati. Mida aga kujutas endast mõis enne maa vallutamist? P. Ariste artiklis toodud andmed kinnitavad veelkordselt, et mõisaks nimetati eraldi olevat põldu või valdust. Soomes esineb Moisio kohanimena sägeli just seal, kus on olnud ürgne asustus või kus on olnud paikkonna vanim talu.² Kõigiti usutavaks tuleb pidada arvamust, et Muinas-Eestis nimetati mõisateks üksiktalusi.³

Selliste üksiktalude loomine viimastel sajanditel enne maa vallutamist, mil põlluharimiseks sobivamad maad olid võetud juba laialdaselt kasutusele, pidi aga enamikel juhtudel tähendama seda, et nende rajajateks ja valdajateks said olla isikud, kes olid tõusnud kõrgemale positsioonile oma kaaskogukondlastest.⁴ Kuigi valitses tava, et igaüks, kes haris metsast üles tüki maad, sai selle enda käsutusse, ja järelikult "mõisa" loomine ei tarvisenud tähendada väljaastumist külakogukonna vastu, ometi nõudis see teatud materiaalseid ressursse, vajalikku inimtööjõudu, tööloomi, inventari. Mitte igaühel ei olnud vajalikku jõudu üksiktalu rajamiseks.

¹ P. Ariste, Moo ja mõis. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 11, Tallinn 1965, lk. 105-110.

² Samas, lk. 108.

³ J. Uluots, Grundzüge der Agrargeschichte Estlands, lk. 22.

⁴ Samas.

Neid omaaegseid "mõisnikke" võib nähtavasti seada ühendusse Eesti feodaliseeruva ülikonnaga, kes Läti Henriku kroonikas esinevad "vanematena" (seniores), "parematena" (meliores), "suursugustena" (nobiles) ja "rikastena" (divites). H. Moora arvates ei ole tõenäoliselt mitte juhus, et kroonikas nimetatakse eraldi veel "rikkaid". Siin olevat tegemist n.-ö. uusriikastega, kes olid kerkinud ürgkogukondlike suhete lagunemise ajal vana, sugukondliku korra ülikonna kõrvale ja kellest eeskätt oli just kujunenud uus feodaliseeruv rikkaste klass.¹ Eesti ülikonna jagunemine eri kihtidesse on muidugi kõigiti usutav, mõnevõrra küsitavaks jääb siiski selline vahetegemine kroonika abil. Kõigepealt peab arvestama, et Läti Henrikul on üldse kombeks nimetada üht ja sama asja eri nimedega.² Et vanemad olid ühtlasi ka varanduselt rikkamad, siis võib kroonik vanematena, rikastena jne. olla mõtelnud ka üht ja sama kihti, nii nagu seda vanemas kirjanduses on arvatud.³ Kui aga kroonik tõepoolest on nimetanud rikkasteks mingit eri kihti, siis võivad selleks olla ka näiteks kaupmehed.⁴

Mõningaid otseseid andmeid on Liivi vanemate põllumaa-de kohta. Nii mainitakse Henriku kroonikas Kaupo põlde,⁵ kuna Manegintele läänistas põlde ordumeister umbes 1208. a. Mõlemal juhul on tõenäoliselt tegemist eraldi olevate põldudega. 1282. a. Kärkna kloostriilt ordule antud valdustes Järvas esineb area Uldeles, s. t. Uldele üksiktalu.⁶ Hili-

¹ Eesti NSV ajalugu I, lk. 86-87.

² Näit. kihelkonda nimetab ta kilegunda kõrval ka provincia. Vrd. LH, XXVIII, 2, 7, 8. Sellele juhib tähelepanu A.v. Transehe-Roseneck, Die Eingeborenen Altlivlands im 13. Jahrhundert, lk. 12.

³ Vt. näit. A. v. Transehe-Roseneck, Entstehung der Schollenpflichtigkeit, lk. 491.

⁴ Rikkaid mainitakse kroonikas ainult üks kord: lätlaste sõjakäigu puhul Ugandisse 1211. a., mil need polevat säästnud ka rikkaid ja vanemaid (divitibus et senioribus non parcent). LH, XV, 7.

⁵ LH, X, 13.

⁶ LGU I, nr. 1.

semad andmed viitavad samuti sellele, et külaväljast eraldi seisva maavalduse omamine oli seotud varanduslikult ja sotsiaalselt kõrgema seisundiga. Iseloomulikuks kujuks on selles mõttes XVI sajandi esimesel poolel Läänemaal esinev Mart Meysnick, hic est liber¹, niisiis vabatalupoeg, kes oma lisa-nime on saanud temale kuulunud 1 1/2 adramaa suurusest "mõisast", mis ilmselt tähendas üksiktal. Korduvalt esinevad üksiktalunikena sepad.²

Üksiktalude arvulise ulatuse kohta saame teatud ettekujutuse Harju-Viru osas "Taani hindamisraamatu" suurest Eestimaa nimistust, mis meile tuntud kujul on redigeeritud 1241. a.³ P. Johanseni loetelu järgi⁴ sisaldab see 492 asulat, millest 476 puhul on märgitud ka nende adramaade arv. Nendest on 7 üheadramaalised, niisiis õieti üksiktalud, kuid samuti tuleb vist pigem üksiktaludeks kui küladeks lugeda 21 kahe- ja 23 kolmeadramaalist küla. Seega võib kindlaks teha juba umbes 50 üksiktalu, niisiis 1 üksiktalu 9 - 10 küla kohta. Kuid peale selle võis olla ja kindlasti oli paljudes külades talusid, mille maad asusid külaväljast eraldi, ja kohati koosnesid terved külad üksiktaludest. Lõuna-Eestis, mille kohta lähemad andmed puuduvad, on üksiktalude osa olnud igatahes veelgi suurem. Järelikult oli üksiktalude arv Muinas-Eestis küllalt suur, kuigi tüüpiliseks ja valitsevaks asustusvormiks oli küla.

Arusaadavalt ei või me kõiki varafeodaalsel ajajärgul esinevaid üksiktalusid ilma pikemata pidada külakogukonnast eraldunud rikaste "mõisateks". Külaline asustus ise kujunes üksiktaludest seoses põllunduse arenguga. Aja jooksul jagati need poegadele, kes ehitasid endale uued elukohad ja kelle

¹ Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518-1544), von F. Baron Stackelberg. - OESA 1927, Tartu 1929, lk. 118.

² Vt. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 17, 18, 72.

³ P. Johansen, Estlandliste, lk. 129-144.

⁴ P. Johansen, Estlandliste, lk. 235. Vt. ka P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 47.

vahel jagati omaaegse algtalude maad.¹ Samuti võis tulla juurde uusi asukaid mujalt. Eesti külanimedeks on palju isikunimesid, näiteks "Taani hindamisraamatus" -vare lõpulistest külanimedest on üle poole tekkinud isikunimedest.² Need olid algselt vastava isiku talud. Osa vallutuseelse perioodi "mõisatest" kuulub ilmselt veel sellesse arengufaasi, millest võib jälgi leida veel palju sajandeid hiljem.³ Külale võis nime anda ka ülik, nagu seda näitab Läti Henriku kroonikas esinev villa Lambite, s. t. Lembitu küla.⁴

Niisamuti oleks ekslik arvata, et muistsed ülikud olid tingimata kõik üksiktalude-mõisate omanikud. Kindlasti elas nendest suur ja võib-olla suuremgi osa koos teiste kogukondlastega külas. Ühesõnaga, Muinas-Eesti mõisnik ja ülik on mitte identsed, vaid ainult osaliselt teineteisega kattuvad mõisted, nende kahe kategooria kujunemine ja sotsiaalne situatsioon ei ühti kaugeltki täielikult, kuid ometi on nendes palju ühist.

Mis ühendab siis Muinas-Eesti mõisaid vallutajate omadega ja mis tingis sama nimetuse ülekandmise viimastele? Selleks oli esmajoones asjaolu, et mõlemad olid külast eraldi olevad valdused. Et niisugused valdused olid juba varem olemas, see kergendas kahtlemata algul võõrastel vallutajatel oma mõisate rajamist. Puht asustuslikust seisukohast võetuna ei olnud see ju uueks nähtuseks. Ühendavaks lüliks oli ka valdaja kõrgem ühiskondlik positsioon, mis, tõsi küll, ei tarvitsenud Muinas-Eestis alati mõisa valdamisega koos käia, kuid kindlasti paljudel juhtudel esines. Vallutajate rajatud mõisate valdajad olid muidugi juba eranditult ühiskondlikult kõrgemal astmel.

Välismaiste feodaalide katsed iseseisvate põllumajapidamiste loomiseks algasid juba maa vallutamise käigus, täp-

¹ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 77.

² P. Johansen, Estlandliste, lk. 286-287.

³ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 77.

⁴ LH, XV, 7.

semini, juba selle algul. Rea otseseid andmeid selle kohta Läti alalt pakub Läti Henriku kroonika.

Teatavasti algas Meinhard, esimene saksa piiskop Liivimaal, oma tegevust Väina suudmealal 1180. a. paiku. Teate järgi Henriku kroonikast, mida võib dateerida umbes 1180. aastate lõpuga, olid Meinhardi abilisel Theodorichil juba oma põllud, mille pärast tal tekkiski tüli liivlastega ja ta oli lõpuks sunnitud põgenema.¹ 1198. a. räägib kroonika liivlaste kallaletungist sakslastele, mille puhul nad viinud ära ka viimaste hobused, nii et põllud jäänud seetõttu harimata.² Kirikuvarandustest Ükskülas ja Holmis, rohketest vilja ja muude toiduainete tagavaradest kõneldakse kroonikas 1197. ja 1200. a.³ Kuna liivlaste koormised olid tollal veel vähesed ja ajutist laadi, tuleb arvata, et mainitud vilja oli vähemalt osalt kogutud just sakslaste oma põldudele. Sellisel teel võisid sakslased kindlustada end hädavajaliku toidusega. Toiduse küsimus on vallutajatel olnud aga esialgu võrdlemisi terav. Nii tapsid liivlased 1198. a. palju sakslasi, kes otsisid toitu oma hobustele.⁴ 1205. a. tapsid liivlased jälle 17 sakslast, kes tulid Üksküla linnusest välja vilja koguma.⁵ 1206. a. võtsid liivlased Riia juures niidult ära sakslaste hobused ja tapsid samas leiduvad sakslased.⁶ Krooniku teatel oli sel aastal sakslastel suur nälg ja toiduainete puudus, kuni Ojamaalt jõudnud õnneks kohale kaks suurt kaubalaeva (kogi), mis olid laaditud teravilja ja muu vajalikuga.⁷

¹ LH, I, 10.

² LH, II, 9.

³ LH, II, 2 ja IV, 3.

⁴ LH, II, 5.

⁵ LH, IX, 12.

⁶ LH, X, 8.

⁷ LH, X, 9.

Kroonikast nähtub, et ikka rohkem kasutasid vallutajad vägivaldal nii toiduainete hankimisel kui ka oma majapidamiste loomisel. 1205. a. tõrjuti liivlased välja Uksküla linnusest, riisuti nende kiips vili põldudelt ja viidi linnusesse. Eelnevalt juba märkisime üht ürikut 1211. a., milles räägitakse põldude vägivaldsest äravõtmisest talupoegadelt.² 1212. a. haarasid Võnnu orduvennad enda kätte Autine latgalite põlde ja mesipuid, millest sai alguse samal aastal toimunud liivlaste ja latgalite ulatuslik ülestõus.³ Ka liivlased kaebasid sel puhul esmajoones, et mõõgavennad on röövinud neilt põllud ja heinamaad.⁴ Autine latgalitel on korda läinud oma mesipuud tagasi saada, põllud on jäänud aga rahalise hüvituse eest ordule.⁵ Need teated näitavad selgelt, et juba tol ajal algas terav võitlus ka maa kasutamiseõiguse pärast.

Teated vallutajate põldude olemasolust sagenevad XIII sajandi 20. aastatel ja esinevad peale Läti Henriku kroonika ka reas ürikutes. Nii annetas 1223. a. piiskop Albert oma kaaslastele kloostri rajamiseks Riia lähedal maatüki, põlde ja ülesharimata metsa.⁶ 1224. a. annetas piiskop Hermann preestritele rikkalikult vilja ja põlde Ugandis.⁷ Oma vennale Rotmarile läänistas ta 24 küla, sissetulekud ja põllud.⁸ Samalaadselt annetasid orduvennad samal aastal vilja ja põlde ka kihelkonnapreestritele Sakalas.⁹ 1225. a. räägitakse Modena Wilhelmi ürikus Riia piiskopi, toompraosti, ordumeistri ja Daugavgriva abti majadest ning põldudest Riia linna

1 LH, IX, 11.

2 LUB I, nr. 18.

3 LH, XVI, 3.

4 Samas.

5 LH, XVI, 6.

6 LUB I, nr. 56.

7 LH, XXVII, 8.

8 Samas.

9 LH, XXVIII, 9.

sarases.¹ 1226. a. otsustatakse vallutatud aladel anda maid piiskoppidele ja toomkirikutele. Samuti lubatakse põlde kihelkonnakirikutele.²

Nii pandi juba maa vallutamise ajajärgul alus välismaiste feodaalide mõisatele, mis erinevalt muust maavaldusest vabastati kümnisest. Selliste maavalduste loomist toetas ka paavst. Paavst Honorius III 22. juuni 1224. a. ürikuuga keelati vaimulikkonnal nõuda kümnist pärast 1215. a. rajatud ordu uutelt majapidamistelt (novalia) ja maadelt, mida orduvennad ise harivad, samuti loomatoidult.³ Saksa vassallide ja orduvendade põldude vabastamist kümnisest kinnitab ka Saare-Lääne piiskopi ürik (1241. a.)⁴

Pärast maa vallutamist jätkus maahärrade, vasallide jt. mõisate rajamine üldiselt aeglaselt, kuid pidevalt kasvavas tempos. Ladinakeelsetes allikates nimetatakse neid tol ajal harilikult alloodideks (allodium), saksa keelsetes Vorwerk. Samas tähenduses kasutati veel nimetust curia, unci proprii, praedium, Hof⁵ jt. Kõik need⁶ tähistavad maksuvaba feodaalset majapidamist, mille läänistas tema pidajale kõrgem feodaal. Seega erineb Vana-Liivimaa allood põhimõtteliselt alloodist selle tavalises tähenduses Lääne-Euroopas, kus alloodina mõisteti vabalt võõrandatavat maaomandit vastandina läänile.⁷

¹ LUB I, nr. 75. (Vt. ka nr. 76 ja 78 /1226. a./).

² LUB I, nr. 83.

³ LUB I, nr. 60.

⁴ LUB III, nr. 169^a.

⁵ Esmakordselt 1350. a. LGU I, nr. 73.

⁶ Curia samatähenduslikkust allodium'iga märgib otsestelt üks ürik 1257. a. LUB I, nr. 300.

⁷ Fr. G. v. Bunge arvates (teose "Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark", Gotha 1877, lisas "Das Allodium in den livländischen Urkunden des dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts", lk. 366) kasutati Vana-Liivimaal nimetust allood läänistatud mõisate kohta selle tõttu, et nad olid vabad kümnisest. Seejuures võis aga vahest mõju avaldada ka asjaolu, et sellised mõisad kujunesid sageli endiste üksiktalude, muistsete "mõisate" asemele, mis meenusid teatud määral alloodi selle tavalises tähenduses.

E. Blumfeldti balti-saksa autoritele tugineva seletuse järgi algas lääni valdaja alloodide loomist teatud majandushoonete püstitamise ajal, mil ta ise elas veel alles maa-härra linnuses. Allood oli kõigepealt andameid vastuvõttev, töötlev ja säilitav keskus. Selle tõttu ehitati sinna võimalikult ka veski. Alloodi juurde on aga kuulunud ka teatud ulatuses maad, mille laiendamisega tekkiski feodaali majapidamine mõisa näol.¹ Tõepoolest, alloodi rajamine algas sage-li hoonete ehitamisega, mille tõttu allikad räägivad, et alloode "tehti", "püstitati", "ehitati" (faciuntur, construuntur, edifiacantur), kuid seda tuleb pidada siiski ainult üheks alloodide rajamise mooduseks. 1229. a. on teada, kuidas kavatseti rajada üht alloodi Saare-Lääne piiskopkonnas. Piiskop on kinkinud Daugavgriva kloostrile 2 küla ja lisaks 5 adramaad alloodi jaoks.² Mungad ei ole pakutud kohta alloodi rajamiseks sel korral küll vastu võtnud, leides selle olevat vähese, kuid siit nähtub, et alloodi rajamist võidi alustada vastava maa-ala eraldamisega. Ria ümbrusest on XIII sajandi algupoolelt rida teateid kõigepealt linlaste ja feodaalide põldudest, kuna alloodid tekkisid hiljem.³ Linnade ja linnuste läheduses näibki just see tee olevat olnud reegli-pärane. Algul asuti põldude harimisele, kuhu edaspidi tekkisid ka vastavad hooned.

Vaatleme nüüd alloodi jms. nimetuste all esinevate mõisate levikut vallutusjärgsel perioodil, piirdudes peamiselt teadetega, mis käivad otseselt Eesti ala kohta. Peatume algul teadetel, milledes mainitakse mõisate olemasolu, märkimata täpsemalt nende asukohta.

1229. ja 1238. a. ürikutes räägitakse mõisate asutamise kavatsustest Saare-Lääne piiskopkonnas Läänemaal,⁴ 1238. a.

¹ Eesti majandusajalugu I, lk. 57.

² LUB III, nr. 101^a.

³ Vrd. näit. LUB I, nr. 61 ja 168.

⁴ LUB III, nr. 101^a ja VI, nr. 2724.

ka juba olemasolevatest ja veel rajada kavatsetavaist.¹ Taani kuningate Valdemar II ja Erik V ürikutes Harju-Viru vasallidele 1240. a. eraldatakse need feodaalid, kes harivad maad, s. t. kellel on oma majapidamised, nendest, kes saavad sissetuleku kümnnise võtmisest oma alamatelt.² 1262. ja 1264. a. ürikute järgi olid Tallinna lähedal Tallinna Katriina (dominiiklaste) kloostri aiad, karjamaad ja heinamaad.³ Samuti on andmeid Tallinna ja Pärnu linna sarase kohta, kuhu kuulusid ka põllud.⁴

Eriti ulatuslikult asutati mõisaid XIII sajandi teisel poolel Harju-Virus, millest tekkis terav tüli Tallinna piiskopi ja Harju-Viru vasallide vahel. Piiskop Thrugoti ajal (1262-1279) mõisastasid vasallid rohkesti talumaid, millega piiskop kaotas viimastelt saadava nn. kümnnisekümnnise.⁵ 1280. - 1281. a. jõudis piiskop Johannes lõpuks vasallidega kokkuleppele, kusjuures viimased ostsid ja andsid piiskopile kahjude kompenseerimiseks 60 adramaad.⁶ Sel puhul on puhtmatemaatiliselt arvestatud, et mõisastatud talumaade suurus pidi seega ulatuma 600 adramaale,⁷ mis moodustas umbes 10 % Harju-Viru adramaadest (ICD järgi 5800). See

¹ LUB I, nr. 156.

² LUB I, regest 185 ja nr. 165.

³ LUB I, nr. 370 ja 382.

⁴ Näit. LUB I, nr. 383, 388, 435 jm.

⁵ Fr. G. v. Bunge arvates olid feodaalide mõisad vabad kümnnisest (vt. eespool, lk. 65, joonealune märkus?). Samal seisukohal on ka suurem osa teisi uurijaid, näit. E. Blumfeldt (Eesti majandusajalugu I, lk. 57). Seevastu väidab H. v. Engelhardt (Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit, Leipzig 1897, lk. 36 jj.), et Harju-Virus ei olnud ükski maa vaba kümnnisest. Alles 1280.-1281. a. olevat alloodid sellest vabastatud. 1240. a. nõutakse tõepoolest Taani kuningate ürikutes, et kümnnisekümnnist piiskopile peavad maksma eranditult kõik, ka maa-delt, mida feodaalid ise harivad. Tegelikult siiski, nagu nendestki ürikutest võib järeldada, tõrguti nähtavasti seda tegemast.

⁶ LUB I, nr. 467 ja 475. Vt. ka nr. 474, 487 ja regest 540, 556.

⁷ J. Uluots, Grundzüge der Agrargeschichte Estlands, lk. 56.

arvestus ei ole siiski õige. Allpool näeme, et nii suur mõisate osatähtsus tollal veel ei saanud olla. Ilmselt on siin püütud hüvitada ka kahjusid, mida piiskop oli juba saanud, ja samuti silmas peetud veel rajamisel olevaid mõisaid, sest ürikutes räägitakse juba olemasolevate alloodide kõrval ka "ehitatavatatest" (alldiorum constructorum ac de detero construendorum), kuigi vasallid lubavad edaspidi enam mitte uusi alloode rajada.¹ Siinkohal olgu märgitud, et kuigi Tallinna piiskop ei kuulunud Vana-Liivimaa mashärrade hulka, olid tema valdused - "lauamõisad", juba varem Taani kuningatelt antuna küllalt suured.²

Mõisate arengule Harju-Virus näib viitavat ka Taani kuninga Erik Menvedi ürik 1314. a., milles räägitakse, et vasallid on vähendanud talupoegadelt võetava hinnuse määra.³ Võimalik, et sellevõrra suurenes teotöö.⁴

Ordu alal rajati ordu oma majandid kõigepealt linnuste juurde ametkondade keskustena. Lähemad andmed nende kohta vaadeldavast ajajärgust puuduvad. Siiski mainitakse juba 1282. a. üht ordu mõisat ka nimeliselt. See on Albu mõis Järvamaal, mille nimetatud aastal saab ordu vahetuse korras Kärkna kloostrilt.⁵ 1309. a. esineb ürikus Põide kuuria (Oti-mõisa).⁶

Intensiivselt tegelesid põlluharimisega kloostrid, eriti tugeva ja hästikorrastatud tsistertslaste ordu omad, kel-

¹ J. Uluotsa vale arvestust on enam-vähem samade argumentidega näidanud juba H. Ligi, Talurahva olukord ja klassivõitlus, lk. 243, joonealune märkus 162.

² Vt. näit. LUB I, nr. 166, regest 195 jm.

³ LUB I, regest 754.

⁴ Nii H. Engelhardt, Beitrag, lk. 49.

⁵ LUB I, nr. 435^a, samuti nr. 521^a (1288.a.) Kärkna munkade hulgas on 1208. a.: Lambertus, magister/ in Alpie, L. Arbuserow, Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. - Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1911, 1912, 1913, Mitau 1914, lk. 32.

⁶ LUB II, nr. 628.

lel oli ka endal vajalik tööjõud ilmikvendadena.¹ Nii teatatakse lisaks eelnevalt mainitule Tallinna Mihkli tsistertslaste nunnakloostri mõisatest Eestimaal, kusjuures alloodid on järjekorras eespool adramaadest (s. t. talumaadest).² Sama kloostri mõisatest on juttu veel kloostri võltsitud ja 1093. aastaga dateeritud asutamisürikus, mis tegelikult pärineb XIV - XV sajandist.³ 1312. a. mainitakse mõisaid veel Haapsalu ümbruses (paavsti audiitori Franciscus de Moliano ülekuulamisprotokollis).⁴ 1320. a. müüs ordumeister Padise kloostri Hovestette (=mõisaaseme) küla Lihula lähedal.⁵

Juba nendest lünklikest ja katkendlikest andmetest nähtub, et mõisate osatähtsus järk-järgult üha tõusis. Maa asustuslikus pildis omandasid nad järjest silmapaistvama kohta, eraldudes küladest. See kajastub vahest ka 1333. ja 1341. aastast pärinevates ürikutes, kus Harju-Viru asulate loetelus esinevad külade järel ka mõisad.⁶ Samalaadselt esinevad mõisad veel 1334. a. ja 1359. a. ürikutes Riia peapiiskopkonna puhul.⁷ Edasi ilmneb, et Eesti alal toimus mõisate rajamine kõige suuremas ulatuses just Taani kuningale kuulavas Harju-Virus. Kui ordu maadel ja osalt piiskopkondades asutasid mõisaid esmajoones maahärrad, siis Harju-Virus kuulusid need enamikus vasallidele. Harju-Viru võimukas vasallkond, kes juba XIII sajandi keskpaiku organiseerus omaette korporatsiooniks ja kellele läänistati valdav osa sealsest maavaldusest, sammus esirinnas ka mõisate asutamisel. Seda

¹ H. Engelhardt, Beitrag, lk. 23 jj.

² LUB II, nr. 623.

³ LUB I, nr. 1, regist 1. Üriku dateerimise kohta vt. A.R. Cederberg, Tallinna Püha-Michaeli kloostri asutamine a. 1093. - "Ajalooline Ajakiri" 1925, lk. 81-87 ja P. Johansen, Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. - Vana-Tallinn, I kd., Tallinn 1936, lk. 7-12.

⁴ Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312), bearbeitet von A. Seraphim, Königsberg i. Pr. 1912, lk. 18.

⁵ LUB II, nr. 672.

⁶ LUB II, nr. 755 ja 805. Nende ürikute usaldusväärsus, nagu eespool juba märkisime, on küll vähene.

⁷ LUB II, nr. 759 ja 968.

soodustas mitmeti asjaolu, et läänid vasallide arvukuse tõttu polnud eriti suured. Samuti puudusid võimalused nende ulatuslikumaks laiendamiseks, mis sundiski vasalle otsima intensiivsemalt teid läänide tulukuse tõstmiseks.

Harju-Viru ongi ainsaks alaks, kus mõisate arengut XIII-XIV sajandil võime jälgida mõnevõrra konkreetsemalt. Kui teiste alade kohta leiame XIV sajandi lõpupoolelt veel vaid mõne üksiku mõisa nimeliselt, siis Harju-Virust on vastavaid teateid hoopis arvukamalt. Osalt tuleneb see küll ka asjaolust, et Harju-Viru kohta on allikaid rohkem, kuid otsustav on siiski kindlasti mõisate rajamise hoopis kiirem tempo Harju-Virus, nagu allpool näeme, just Harjumaa osas.

Esimesed teated Harju-Viru mõisatest pärinevad "Taani hindamisraamatu" suurest Eestimaa nimistust (1241.a.). Selles on märgitud kolm mõisat koos nende valdajate ja suurusega. 6 adramaa suurune mõis Vaskjala küla juures kuulus kuningale (curia domini regis).¹ P. Johanseni arvates rajas selle Mõõgavendade Ordu ajavahemikul 1227. - 1237. a., pidades seda Jüri kihelkonnas asuva ordu maavalduse keskuseks.² Tõenäoliselt oli siin juba varem Eesti üliku üksiktalu. Teine mõis, suurusega 4 adramaad (4 /uncos/ proprios), Valklas Kuusalu kihelkonnas kuulus suurvasall Conradus Høfskaele,³ kellele üldse oli Harju-Virus läänistatud 62 adramaad.⁴ Eriti huvipakkuv on kolmas mõis, mille puhul on ilmne otsene side vallutuseelse ajajärgu Eesti üliku maavaldusega. See kuulus vasall Villelempile (Villolemp), kes nime järgi otsustades oli kahtlemata eestlane. Villelempi mõisa suurus oli 5 adramaad (5 /uncos/ proprios) ja see asus "Taani hindamisraamatu" järgi Järsi külas Jüri kihelkonnas.⁵ Tegemist on vist sama mõisaga, mis esineb veel edaspidi ürikutes,

¹ LCD, lk. 47^r.

² P. Johansen, Estlandliste, lk. 271.

³ LCD, lk. 46^v.

⁴ P. Johansen, Estlandliste, lk. 272.

⁵ LCD, lk. 47^r.

kuid Järsi naaberküla Puiatu juures.¹ Villelemp oli kas juba vallutuseelse aja eesti ülik või siis selle otsene järglane. Pärast vallutust säilitas ta oma positsiooni ning senise maavalduse läänistasid talle maa uued isandad. Üriku järgi läänistas kuninganna Margaretha Puiatu külas asuva mõisa 1274. a. Johannesele, surnud Undelempo pojale, kuhu juures üriku märgitakse, et see oli enne olnud läänistatud Undelempo.² 1277. a. ostsid Johannese, Undelempo poja mõisa Daugavgriva mungad.³ Kui lugeda seda mõisat samaks "Taani hindamisraamatus" esineva Villelempi omaga, mis on ka kõigiti tõenäoline, siis võib ka Undelempo (Undelempo) pidada identseks Villelempega,⁴ või siis viimase järglaseks (arvestades 33-aastast ajavahemikku nende allikates esinemise vahel). Undelempo kuulus peale mõisa Puiatus ka veel koht (curia) Tallinna linnuses,⁵ mis näitab, et ta oli täieõiguslik kuninga vasall. Millest oli tingitud mõisa müümine Daugavgriva munkadele, kes siin agaralt oma valdusi laiendasid ja kellele varem juba kuulus Puiatu küla, pole teada, kuid väga võimalikuks tuleb pidada survet eestlasest vasalli suhtes. Süüdistas ju Tallinna piiskop eespool märgitud tüli puhul 1280. ja 1281. a. vasalle selles, et nad talupoegi sunnivad maalt lahkuma, muu hulgas ka raha abil. Igatahes seisame siin fakti ees, mis tähendab eestlase väljalangemist vasallide hulgast, vaatamata sellele, et ta näib olevat minetamas oma eestipära, kandes erinevalt isa puhteesti nimest juba kristlikku nime.

Peale Villelempi esineb "Taani hindamisraamatus" veel eestlasi-vasalle, kellele pole küll läänistatud mõisaid, kuid kes siiski üldiselt näivad olevat elanud oma valdus-

¹ P. Johansen, Estlandliste, lk. 272, peab seda LCD redigeerija eksituseks.

² LUB III, nr. 439^a.

³ LUB III, nr. 435^a.

⁴ Nii P. Johansen, Estlandliste, lk. 835.

⁵ LUB III, nr. 439^a.

tes. Seal oli neil kahtlemata ka oma majapidamine, mis aga oli maksustatud sarnaselt talumaadega. Nii omas Hermann Osi-
lianus (Saarlane) 5 adramaad Karja külas Keila kihelkonnas,
nendest 4 aga kuninga kinnitusega (absque rege).¹ Maini-
tud Hermann on vist poliitiliselt segaseid olusid kasutada
piüdes liitnud oma esialgse üheadramaalise valdusega ka kü-
la ülejäänud adramaad, millele ta oma õigust ei saanud tões-
tada.² Vaevalt võib olla kahtlust, et ta ise elas mainitud
ühel adramaal, samuti selles, et see kujutas endast üksik-
talu. Antud üksiktalul võis aga varem olla seotud just küla-
vanema ametiga.³ Oma läänides elasid teisedki eesti soost
vasallid. Kokku 34 adramaad omav Clemens Esto (Eestlane)⁴
elas nähtavasti Liikva külas, mille järgi sai tema arvuka-
test järeltulijatest koosnev pere nimeks Like perekond. Sa-
mas külas on asunud ka mõis.⁵ Hildelempel kuulub kokku 17
adramaad,⁶ tema tõenäoliseks elukohaks võiks pidada 2-adra-
maalist, seega suuremale talule vastavat Kärsa küla Jõe-
lähtme kihelkonnas, mis hiljem liideti Saha mõisaga.⁷

"Taani hindamisraamat" andmed annavad meile konkreet-
se pildi mõisate olukorrast Harju-Virus ajal, mil poliiti-
lised suhted pärast maa vallutamist olid enam-vähem stabi-
liseerunud. Ühtlasi võime nende alusel teha oletusi eelne-
va aja suhtes ning väga kujukalt ilmnevad siit edasise arene-
gu suuna. Kõigepealt nähtub, et mõisate arv oli 1241. a.
veel väga väike. Välismaiste feodaalide mõisate rajamine
oli alles vaevu alanud ja nende osatähtsus põllumajandusli-
kus tootmises oli veel tühine. Kuid see oli arenev nähtus

¹ LCD, lk. 44^v.

² P. Johansen, Estlandliste, lk. 822.

³ P. Johansen, Estlandliste, lk. 406.

⁴ LCD, lk. 44^v.

⁵ 1379. a. ürikus räägitakse "vanast mõisast" (anti-
qua curia) Liikva külas. ³⁵ Regesten und Urkunden zur Gü-
tergeschichte Harrien-Wierlands (Harju-Virumaa) im 13. und
14. Jahrhundert, von P. Johansen. - Opetatud Eesti Seltsi
Aastaraamat 1930, lk. 23.

⁶ LCD, lk. 42^r ja 47^v.

⁷ P. Johansen, Estlandliste, lk. 410.

ja seda just eramõisate osas. Esimesele mõisa rajanud saksa soost vasallile järgnes edaspidi hulgaliselt teisi. Need tõrjusid täiesti kõrvale vana eesti ülikonna ja selle järeltulijad. "Taani hindamisraamatus" seisab veel ühe sakslasest mõisavaldaja kõrval üks eestlane. Peagi aga muutus suhe otsustavalt välismaiste feodaalide kasuks. Teiste "Taani hindamisraamatus" esinevate eesti soost vasallide läänid on küll osalt kaunis suured, kuid vaatamata sellele, et nende hulgas on ka vasallide otseses kasutuses olevad majandid, on viimased maksustatud kümnisega samuti nagu talumaad. Nii on selles osas eestlastest ülikud samas olukorras oma talupoegadest suvunudadega, kellega nad edaspidi peale üksikute erandite ka tõepoolest kokku sulasid.

Välismaiste feodaalide ulatuslikum maale asumine ja mõisate rajamine algas, nagu eelnevalt juba märgitud, XIII sajandi teisel poolel, kui vallutajate seisund maal juba enam-vähem kindlustus. Siinkohal tuleb aga märkida, et traditsiooniline arvamus, nagu poleks feodaalid julgenud esialgu maale asuda,¹ vastab vaid osalt tõele. Kirikud rajati ju näiteks kohe pärast vallutust. Otsustav oli siin ikkagi see, et feodaalid olid eelkõige sõjamehed, kel polnud oskusi ja huvi põllumajandusega tegelemiseks. Ka oli mõisate loomine seotud saraskondlike õiguste rikkumisega, mida talupojad visalt kaitsesid. Vallutajate peamine huvi oli esialgu suunatud mitte niivõrd oma majapidamiste loomisele kui üha uute ja uute maade anastamisele ja sõjakäikudelt saadavale saagile. Alles siis, kui edasitung Leedu ja Venemaa suunas jäi seisma, hakkasid feodaalid mõnevõrra rohkem mõtlema tulude suurendamisele põllumajandusest. See peaks olema vahemalt üheks põhjuseks mõisate arvukamal tekkimisel XIII sajandi teisel poolel.

Loetledes ainult mõisad, mis on allikates märgitud otseselt ja nimeliselt, võime kuni Jüriöö ülestõusuni teha Harju-

¹ Vt. näiteks A. v. Transehe-Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit, lk. 521.

Virus kindlaks 16 mõisa olemasolu. Peale nende esinevad allikates veel 7 mõisa "asemed", mis tõenäoliselt rajati samuti enne 1343. aastat. Järelikult teame täiesti või enam-vähem kindlalt selle ajani 23 mõisat, nendest valdav osa, nimelt 21, Harjus, esmajoones Tallinna kui vallutajate keskuse ümbruses. Peale selle on sajandi teisel poolel allikates esinevatest mõisatest osa kindlasti rajatud enne Jüriööd.¹ Rõhutades, et siin toodud arvud näitavad vaid nimeliselt teadaolevaid mõisaid, kuna kaudsete andmete järgi otsustades oli mõisate arv tegelikult kindlasti suurem, võime mõisate asutamise tempot Harju-Virus XIII sajandi teisel poolel ja XIV sajandi algupoolel lugeda võrdlemisi kiireks.

Mis puutub vaadeldava ajajärgu mõisate suurusesse, siis on allikate andmed selle kohta pundulikud, kuid rea mõisate adramaade arv on siiski teada. Harilikult on see alla 10 adramaa (näit. 1, 2, 3 /kahel korral/, 4 /kahel korral/, 5, 6, 7, 8 adramaad), kusjuures keskmiseks võib pidada umbes 5 adramaad.²

XIII-XIV sajandi mõisate sotsiaal-majandusliku iseloomu selgitamiseks oleks vaja veel teada, missugust tööjõudu

¹ P. Johansen, Estlandliste, lk. 271-274; S. Vahtre, Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast. Eesti MSV Teaduste Akadeemia Toimetised, V kd., Ühiskonnateaduste seeria, 1956, nr. 1, lk. 68-70. Loetelus puudub Harju ordumõis, mis esmakordselt mainitud 1371. a. LUB III, nr. 1080.

² 1355. a. ürikus (ÕESA 1930) esinev Pirsu mõis Harju-Jaani kihelkonnas 24 adramaaga on erandiks ja selle erandlikku suurust tuleb seletada arvatavasti järgmiste asjaoludega. Teatavasti laastati Harjumaa põhjalikult ordu karistusretkel 1343. a. sügisel. Tühjunud ümberkaudsed külad (sest külast ürikus ei räägita) liitis nähtavasti seejärel Pirsu mõisaga Johannes Slawestorp, kes 1345. a. oli veel Rosenite allvasall Rapla kihelkonnas. (ÕESA 1930, lk. 10). Pirsu mõis aga kuulus vististi mõisate hulka, mille eestlased Jüriöö ülestõusu algul purustasid. (S. Vahtre, Eesti talurahvasõja lähtekohast, lk. 71). Nii müüski J. Slawestorp 1355.a. mõisa koos veaki ja 24 adramaaga ning edaspidi siin mõisat enam ei esine.

nendes kasutati. Allikates leiduvad andmed selle kohta on kahjuks väga napid. Vanimast Riia linnaõigusest nähtub, et mõisates kasutati sõjavange-orje, keda isandal oli põgenemise korral õigus tagasi nõuda.¹ Võib arvata, et orjad moodustasidki sel ajal põhilise osa mõisate tööjõust. Kuid nagu allpool näeme, etendas juba XIII sajandil teatud osa ka talupoegade teotöö. Mõisate vähesuse ja väiksuse tõttu ei olnud see esialgu kuigi ulatuslik, kuid vajadus selle järele oli vaieldamatult olemas. Seoses mõisate kasvuga on ka teotöö ilmselt kasvanud.

Mõisate suhteline väiksus võrreldes hilisema aja mõisatega sobib kõigiti ajajärguga, mil mõisemajanduslik süsteem oli alles tekkimas. Mõisate loomist ja laiendamist pidurdas suuresti asjaolu, et põlluharimiseks sobivamad alad olid suurelt osalt võetud juba kasutusele. Siit jõuame üldse küsimuse juurde, kust saadi maad mõisate asutamiseks. Baltisaksa ajaloolased on püüdnud rõhutada, nagu oleks mõisad rajatud peamiselt seni viljelamata ja seega peremehta aladele. Sellise väite, mida kaitses eriti H. Engelhardt,² tõrjus otsustavalt tagasi E. Blumfeldt, näidates, et mõisapõlvade saamine undismaast võis esineda vaid harukordadel.³

Teine moodus, mis XIII-XIV sajandil näib esinevat juba sagedamini, oli sõdade, taudide jms. põhjustel tühjaks jäänud talumaade võtmine mõisate alla.⁴ Siin tulevad arvesse niisugused sündmused, nagu XIII sajandi alguse vabadusvõitlus, edasised korduvad feodaalsõjad, 1315. a. näljahäda ja Jüriöö ülestõus. Kuid selliselki vabakajäänud talumaade mõisastamine, kuigi see oli küllalt suure tähtsusega, kandis siiski ajutise ja erakorralistest sündmustest tingitud nähtuse iseloomi. Pearõhk langeb ilmselt ikkagi talumaade aravõtmisele feodaalide poolt, olgu siis otsese vägivalga või

¹ LUB I, nr. 77.

² H. Engelhardt, Beitrag, lk. 32-34.

³ Eesti majandusajalugu I, lk. 65-66.

⁴ Seda pidas peamiseks A.v. Francke-Rosenack, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit, lk. 522 ja.

kaudse surve abil.

Peamiseks pidepunktiks selles küsimuses on jällegi 1280. ja 1281. a. ürikud Tallinna piiskopi tülist Harju-Viru vasallidega.¹ Nendes märgitakse kõigepealt otseselt, et vasallid on ajanud talupoegi minema viimaste põlistelt maadelt (ab antiqua terra), mille arvel järelikult vähemalt tollal loodi mõisaid; edasi aga teatatakse, et see on toimunud ähvarduste, löökide, palvete või raha abil. Iseloomulikult on siin esikohal vägivallameetodid, mida ürikuski nimetatakse õigusvaastaseks (minus iuste), ja neid tulebki lugeda mõisate asutamise peamiseks teeks. Ka rahalise hüvituse taga seisab kahtlemata samalaadne surve. P. Johanseni andmetel kadus "Taani hindamisraamatus" märgitud küladest ajavahemikus 1241. - 1400. a. umbes 14 küla, mille maad mõisastati.² Peale selle läks mõisate alla muidugi üksikute külade maid osaliselt. Nii näiteks oli 1424. aastaks mõisastatud pool 25-adramaalisest Angerja külast Hageri kihelkonnas.³ Umbkaudselt sobivad need andmed kõigiti andmetega mõisate arvu ja suuruse kohta.⁴

Lugedes mõisate asutamisel peamiseks võtteks nende loomise talupoegade põlispõldudele, tuleb aga silmas pidada, et see oli seotud ka mitmete ebameeldivustega feodaalidele. Mõisate maad, nagu kindlalt nähtub hilisematest allikatest, asusid üldiselt tervikuna koos. Selliste kompaksete valduste loomisel tuli feodaalil seega välja astuda külakonna vastu, kelle maad asusid paljude lappidena ühises külaväljas. Nii jõuame oletuseni, mis mitmel puhul leiab ka tõepoolest alli-

¹ Vt. lk. 67.

² P. Johansen, Estlandliste, lk. 277.

³ Samas, lk. 315-316.

⁴ V. Dorošenko, kes püüab igati vastu vaielda mõisamaade olemasolule XIV sajandil (vt. eriti V. Dorošenko, Pareja uz klausu muižas saimniecību Vidzemes brunimeku miltās. Vēstures problemas II, Rīga 1958, lk. 12, joonealune märkus 20), on kahjuks sellised faktid täiesti arvestamata jätnud.

kates kinnituse, et eriti meelitatv pidi feodaalidele olema, vähemalt esialgu, üksiktalude ja eriti ülikutele kuuluvate üksiktalude mõisastamine. Kuigi viimaste kõrgem ühiskondlik positsioon võis seda raskendada, tähendas see siiski vaid kokkupõrget üksikisikutega, kellel pealegi tõenäoliselt esines teiste külaelanikega teatud vastuolusid. Üksiktalude mõisastamine oli feodaalidele majanduslikult mitmeti tulusam. Ühtlasi võidi anda niiviisi löök just eesti ühiskonna sellele osale, kes vabadusvõitluses XIII sajandi algul ja mõnd aega edaspidigi seisis välismaiste feodaalide vastase võitluse eesotsas. Seda ülikkonda on vallutajad püüdnud kohati lausa süstemaatiliselt likvideerida. Juba Läti Henrik röömustab, et 1211. a. olevat Turaida all langenud Estimaa pea, s. t. Saaremaa, Ridala (Rotalia) ja teiste maakondade vanemad.¹ XIII sajandi lõpul vangistasid orduvennad Pöidel reetlikult 80 rahuläbirääkimistele kutsutud saarlaste esindajat.² Jüriöö ülestõusu ajal hukati Harjus "tapmise alustajad" ja "eestlaste peamehed" (principal Eesten).³ Kui selline kiht Jüriöö ülestõusu päevil nii kardetavana esines, siis muidugi pidasid saksa feodaalid varemgi silmas nende nõrgestamist nii poliitiliselt kui majanduslikult.

Nüüd veel küsimus Jüriöö ülestõusu osast mõisate arengu- loos. See oli oluliseks momendiks mitmes suhtes. Kõigepealt oli mõisate intensiivne rajamine Harjus üheks mõjukaks tõuke- jõuks ülestõusu puhkemisel. Ülestõus ise oli suunatud muuhul- gas ka olemasolevate mõisate hävitamisele, nagu nähtub sel- gelt kroonikast. Harjus leidunud mõisad näivad olevat purus- tatud lausa täielikult. Seda kinnitavad ka ürikud.⁴ Jüriöö ülestõusu järel olid feodaalide mõisate hooned purustatud ja tuli uuesti asuda nende ehitamisele. Ühtlasi tekkis aga sood-

¹ LH, XV, 3.

² LUB I, nr. 586, täiendused LUB VI, lk. 162.

³ Liivimaa noorem riinkroonika, lk. 86-87.

⁴ Samas, lk. 78-79.

⁵ S. Vahtrre, Eesti talurahvasõja lähtekohast, lk. 71-72.

ne olukord mõisate põldude laiendamiseks, sest külad purustati hävitavalt ordu karistusretkega 1343. a. lõpul, nii et maa jäi tühjaks ja mahajäetuks (terra desolata).¹ Ülestõusu ajal langes palju talupoegi. Mõisate taastamine võttis nendes tingimustes küllalt kaua aega. Nagu nähtub olemasolevatest arvulistest andmetest, tõusis mõisate arv Harju-Virus alles XV sajandi algul uuesti samale tasemele, nagu see oli olnud 1343. aastal.² Kuid mõisate suurus võis juba XIV sajandi teisel poolel tunduvalt kasvada. Vähemalt üht katses selles suunas märkisime eelnevalt Pirsu puhul. "Juhtivate eestlaste" likvideerimise tulemusena jäi arvatavasti vabaks ka just üksiktalusid.

Eelnevaga seoses tuleb märkida, et antud ajajärgu mõisate üheks iseärasuseks ongi mõisate asukoha sagedane muutumine. Allikates esinevad sageli "mõisa-asemed", näeme, kuidas endised mõisamaad muutuvad talumadeks jne. Kuid mõisate üldarv seejuures kogu aeg kasvas. Niisiis ei toimunud üldiselt mitte mõisate kadumine, vaid reeglipäraselt tähendas see mõisa asukoha muutumist. Kui silmas pidada eelnevalt mainitud raskust mõisapõldude rajamisel, siis tohiks antud nähtus olla kõigiti arusaadav ja loogiline. Siiski tuleb siin arvestada, et "mõisa-ase" ei tarvitse veel tähendada, et sel kohal oleks asunud enne feodaali mõis, vaid sama hästi võib see märgitseda mõisat selle varasemas ja laiemas tähenduses.

Aladel, kuhu Jüriöö ülestõus ei ulatunud, jätkus mõisate areng XIV sajandi teisel poolel endiselt üldiselt mitte eriti ulatuslikult, kuid siiski ilmselt tõusvas tempos. 1379. a. märgitakse Järvas esmakordselt Lehtse mõisat.³ Tartu piiskopkonnast on teada Igavere (Elistvere) mõis 1355. a.,⁴ Sooru 1388. a.,⁵ Zelgel 1389. a.⁶ XIV sajandi lõpust on tea-

¹ LUB II, nr. 846.

² S. Vahtre, Eesti talurahvasõja lähtekohast, lk. 72.

³ ÖESA 1930, lk. 23 ja 24.

⁴ Bfl. I, 1, nr. 52.

⁵ LGU I, nr. 127.

⁶ LUB III, reg. 1502. Bfl. I, nr. 73.

da üksikuid väikemõisaid Saaremaal (Jürsi, Sääre, Koikla, Kingli jt.), mis kuulusid osalt eestlastele.¹

Eltoodut kokku võttes ei saa kuidagi nõustuda autori-tega, kes n.-õ. tõelise mõisamajanduse alguseks Eestis loevad alles XVI sajandit. Tõsiasi on muidugi, et XV-XVI sajandi vahetuse paiku seoses soodsate vilja turustamise tingimuste kujunemisega algas mõisamajanduse hoogsam areng, mida viimati on üksikasjaliselt näidanud H. Ligi.² Oma osa etendasid kindlasti ka muutused sõjanduses, tulirelvade kasutuselevõtt ja rüütlite sõjalise osatähtsuse langus, mis sundis neid rohkem tegelema põllumajandusega. Kuid täiesti ekslik on dateerida alles sellega mõisamajanduse algust, nagu seda teeb V. Dorošenko. Juba mõisate arvu pidev kasv ja mõisapõldude laienemine kaua enne seda on tema seisukohaga vastuolus. Kui Muinas-Eesti üksiktalude ja vallutusjärgse perioodi mõisa vahel on mõningatele ühistele joontele vaatamata ilmne erinevus, siis XIII-XIV ja järgnevate sajandite mõisate vahel sellist põhimõttelist lahkuminekut ei ole. See on põhiisloomult sama nähtus, ainult erinevatel arenguetappidel. Juba XIII sajandil algas teotöö kasutamine, juba sellal stimuleeris mõisate rajamist ka produktsiooni turustamise lootus. Soodsamad turustamisvõimalused olid näiteks üheks teguriks esimeste mõisate koondumisel Tallinna ümbrusse.³ Kõik hili-
semate ajajärgude mõisat iseloomustavad tunnused tekksid algselt juba vaadeldaval ajajärgul. Seetõttu tuleb mõisate arenguloo jälgimist Eestis alustada kindlasti XIII-XIV sajandist.

4. Feodaalne rent.

Feodaalse rendi domineerivaks vormiks oli vaadeldaval ajal kogu Euroopas naturaalrent. See muutus valitsevaks ka

¹ Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus (Eesti VI), Tartu 1934, lk. 462, 537, 707, 783 jm. (E. Blumfeldt.)

² H. Ligi, Talurahva olukord ja klassivõitlus, eriti lk. 151 jj.

³ Samas, lk. 152.

Eestis. Kui Muinas-Eestis oli feodaalne eksploatatsioon olnud alles algjärgus, siis maa vallutamise järel see tõusis järsult.

Põhiliseks ja keskseks feodaalseks koormiseks oli kümnis, mida kirik kanoonilise õiguse alusel kõigilt põllusaadustelt nõudis. Selle kinnitas põhimõtteliselt juba paavst Innocentius III ürik 1210. a., mille järgi kõik elanikud makstati kümnisega oma sissetulekutelt kiriku heaks.¹ Maa vallutamise perioodil ei nõutud siiski tavaliselt mitte kümnist, vaid ette kindlaks määratud maksu - hinnust, mis keskmise saagi aastail oli umbes poole võrra kümnisest väiksem. Eestlaste visa vastupanu mahasurumise järel kehtestati Mandri-Eestis üldiselt kümnis, näiteks Ugandis ja Sakalas 1224. a.² Saaremaal jäi siiski püsima hinnus.

XIII-XIV sajandil vastas kümnis oma nimetusele, ulatudes tööpoolest 10 protsendile saagist. Harju-Virus oli 1242. a. kümnise suurus 1 laevanael vilja adramaalt.³ Saaremaal kehtinud hinnus määrati 1/2 laevanaelale adramaalt.⁴ Sama suur hinnus kehtis ka Kuramaal.⁵

Kümnist nõuti eelkõige viljalt ja samuti karjalt. Järgult laiendati seda kõigile teistele sissetulekutele, nii et XIV sajandi lõpuks on koormiste ulatus juba väga mitmekesine.

Kümnist või hinnust nõuti talupoegadelt nn. maaõiguse järgi ja maksustamise aluseks oli sel puhul adramaa (resp. talu). Selle kõrval oli suur tähtsus nn. vakuseõiguse järgi nõutavatel andamitel. Viimased ulatuvad algselt tagasi ajajärku enne maa vallutamist, kuid kirjalikes allikates leiavad esmakordselt mainimist alles 1341. a., mil Kuramaa piiskop nõuab Ruhnu saarel elavatelt rootslastelt vakuseõiguse järgi 2 ööri adramaalt.⁶

¹ LUB I, nr. 16.

² LH, XXVIII, 9.

³ LUB I, nr. 172.

⁴ LUB I, nr. 169.

⁵ LUB I, nr. 105, 236.

⁶ LUB III, nr. 805^a.

Sama üriku järgi on ülejäänud koormised järgmised: kümnis viljalt, lammastelt, kitsedelt, hüljestelt ja kaladelt, edasi igalt vasikalt ja varsalt, kes suvistenil elama jäänud, 3 naela võid, ja igalt põrsalt 1 Lüubeki penn. Vakuseõiguse järgi nõuti talupoegadelt andameid koguma tulnud feodaalide kostitamist, vakupidude korraldamist, millest omakorda arenes koormiste eri liik, nn. vakuseperseelid.

Kümnis oli õigupoolest ette nähtud kirikumaksuna, kuid läks tegelikult peagi erakätesse ning kiriku heaks sunniti talupoegi tasuma uusi makse. Kohaliku kiriku ja preestri ühaldamiseks tuli tasuda preestrivilja, mille sissenõudmisele lisandus preestri kostitamine. Piiskopid nõudsid nn. sino-daal- ehk saatevilja, mis nähtavasti oli sama, mis hiljem tuntud kümnisekümnis. Tartu piiskop nõudis 1242. a. igalt kahelt adramaalt ühe külimitu rukist, igalt neljalt adramaalt ühe külimitu nisu, igalt adramaalt ühe külimitu kaeru, igalt kahelt adramaalt ühe kana ja igalt kahekümnelt adramaalt ühe koorma heinu.¹ Tallinna piiskop võttis aastas adramaalt 2 külimittu rukist.² Eraldi tuli muidugi veel tasuda kiriklike ametitalituste eest.

Tähtsaks sissetulekuallikaks feodaalidele oli veel nende kohtupidamisõigus. Kohtumaksude ja eriti kohtutrahvide näol omandasid feodaalid veel ühe osa talupoegade sissetulekust. Karmilt karistati andamite mittetasumise eest. Heina mittetootmise eest võeti trahviks lammast. Isandalt üüritud hobuse mahasalgamise eest võeti ära härg, hobune või oinas. Esines ka vitsanuhtlust, millest võis rahaga vabaks osta. Raskesti trahviti tapmise ja varguse eest, osa varandust anti sel puhul isandale. Kirik karistas kiriklike kommete mittetäitmise, näiteks laulatamata abielu eest.³

Raharendil ei saanud naturaalmajanduse olukorras suuremat tähtsust olla. Selle mõningast esinemisest on siiski teateid. Ruhnu rootslaste eespool mainitud rahalise maksu kõr-

¹ LUB I, nr. 173.

² LUB I, nr. 337; 475; II, nr. 611, 840.

³ P. Johansen, Beiträge, lk. 147.

val esineb see ka 1284. a. Läänemaal, millest veel allpool. Viljamaksu ja teisi andameid võis tasuda ka rahas.

Väga suurt pingutust nõudis talupoegadelt linnuste, kirikute, teede, sildade jne. ehitamine ja korrashoidmine. XIV sajandil kattus Eesti ala tiheda linnuste võrguga, mis kõik ehitati vallutajate võimu kindlustamiseks kohalike talupoegade sunniviisilise tööga. Oma suuruselt ei jäänud nendest sageli maha kirikud ja kloostrid. Kuivõrd vaevarikas ja vastumeelne oli talupoegadele selliste ehituste rajamine, seda iseloomustab kujukalt Liivimaa vanema riikroonika teade, kus öeldakse, et eestlased läheksid parema meelega põrgutulle, kui nad vaid pääseksid kantside ehitamisest.¹

Naturaalrendi kui põhilise ja veel vähese tähtsusega raharendi kõrval oli teatud koht ka teorendil. Lisaks avalikele töödele, mida eelnevalt mainisime, hakati juba XIII sajandil nõudma ka tööd isandate põldudel. See rendivorm arenes muidugi koos mõisate kasvuga. 1267. a. nõuti Kura maal ühelt talult teotööd 2 päeva talvel ja 2 päeva suvel aastas.² 1272. a. semgalite lepingus määratakse samuti igalt adramaalt aastas 2 päeva suvel ja 2 päeva talvel rakendiga, kuna ülejäänud tööjõulised inimesed peavad töötama käsitöö, heinaniitmise, puulõikuse, linnuste, teedeehituse jne. juures.³ Eestis mainitakse teorenti esimest korda (1284) a. Teotöö suurus ei piirdunud kindlasti lepingutes fikseeritud normidega. Kui Jüriöö ülestõusu ajal eestlased kaebavad "suure raske töö" üle,⁴ siis on selle all ilmselt mõeldud ka suuremat teotööd.

Ei saa unustada veel üht kohustust, mis talupoegadelt rohkesti ohvreid nõudis. See oli sõjateenistus kohustus - "maks verega".⁵ Seda tuli kanda mitte ainult Liivimaa feo-

¹ Livländische Reimchronik, hrsg. von L. Meyer, Paderborn 1876, lk. 33.

² LUB I, nr. 405.

³ LUB I, nr. 430.

⁴ Liivimaa noorem riikroonika, lk. 78-79.

⁵ Lähemalt sõjaväeteenistus kohustusest vt. E. Blumfeldt, Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter. - Apophoreta Tartuensia, Stockholm 1949, lk. 163-176.

daalide huvides, vaid mõnikord kaugemalgi. Nii lubab Liivi ordumeister 1290. a. Preisi maameistrile selle abistamiseks välja panna sõjakäiguks Leedusse 1800 sakslast ja põliselanikku.¹ Sõjateenistuskohustuse suurusena on 1350. a. märgitud, et Harju-Virust tuleb anda ordu sõjakäikudeks üks kord aastas väljaspoole Liivimaad igalt sajalt adramaalt 1 sakslane ja 2 põliselanikku koos hobustega, põliselanikud varustatud vähemalt kiivri ja kilbiga.²

Saare-Lääne piiskopi 1284.a. statuut annab selge pildi talupoegade koormiste iseloomu ja suuruse kohta. Kõigepealt kohustab see "vastristituid" tasuma kümnist kõigelt, mis "jumaliku õiguse" järgi kümnise alla kuulub. Igalt adramaalt tuleb maksta 2 1/2 marka (igal juhul mitte hõbemark, vaid mingi väiksem rahaühik), üks kana ja üks kantsüld puid. Üks päev (kahtlemata aastas) tuleb künda isandate põllul oma härgade ja inventariga, kaks päeva saagi koristamisel. Edasi räägib ürik kahe koorma heinte tasumisest, tekst on aga antud kohas osalt arusaamatu. Pruulitud õllest tuleb anda osa ka isandatele. Kümnis tuleb talupoegadel viia sinna, kuhu isandad seda nõuavad, ainult piiskopkonna piiridest välja vedama ei saa talupoegi kohustada. Talupojad on kohustatud üles ehitama linnused ja teised feodaalide hooned, kirikud ja vaimulike majad, kui need tulekahju või sõja tõttu kannatada saavad, ja neid pidevalt korras hoidma. Sagedaste feodaalsõdade olukorras oli see talupoegadele tõsiseks koormaks. Piiskopi nõudmisel on talupojad kohustatud "maa kaitseks" sõtta minema. Lõpuks järgneb ürikus klausel, mis lubab talupoegadel, kui nad seda ilma surveta vabatahtlikult soovivad, tasuda koormisi rohkem, kui see ette nähtud.³ Sellega näib olevat mõeldud vakuseõiguse järgi tasutavaid andameid, mis põhimõtteliselt vabatahtlike kinkidena olid tuntud vallutuseelsest ajast.

¹ LUB I, nr. 538.

² LUB II, nr. 900.

³ LUB I, nr. 490.

Eelnev ürik näitab, et feodaalne rent oli XIII sajandi lõpupooleks kasvanud juba võrdlemisi suureks. Võrreldes seda ürikut varasemate saarlaste lepingutega, on koormiste tõus ilmne. XIV sajandil tõus omakorda jätkuvalt, olles üheks kõige olulisemaks põhjuseks Jüriöö ülestõusu puhkemisel. Kaebavad ju eestlased sel puhul muu hulgas, et sakslased neid rõhuvad ja ikestavad. Oma suure ja raske töö eest ei saavat nad enam isegi kuiva leiba.¹ Viimasega on vist mõeldud tööd mõisas, mida talupojad vaatlesid vabatahtlike talgutena, millega oleks pidanud kaasas käima kostitamise toidu ja joogiga.

Vaadeldes eespool esitatud andmeid rendi suuruse kohta tuleb meeles pidada, et need on n.-õ. ametlikud normid, millest praktikas päris kindlasti kuigi tõsiselt kinni ei peetud.

K o k k u v õ t t e k s .

Olles jälginud Eesti agraarajalugu ligikaudu kahe sajandi vältel pärast maa vallutamist välismaiste feodaalide poolt, võisime konstateerida, et selle perioodi agraarolud olid paljuski Muinas-Eestis kujunenud olukorra vahetuks jätkuks, kuna teiselt poolt tõi maa vallutamine nendesse ka suuri muudatusi.

Põlluharimistehnika ja maaharimisviisid jäid põhijoontes endiseks. Selles osas saavutatud edusammud olid täielikult otseste tootjate, eesti talupoegade töö tulemus. Maa vallutusega kaasas käinud laastamise majanduslikud kahjustused suudeti ületada ligikaudu XIII sajandi keskpaigaks. Põllu-

¹ Liivimaa noorem riimkroonika, lk. 76-79.

harimise osatähtsus XIII-XIV sajandil suurenes. Hariti juurde uusi põllumaid, suurenesid senised külad ja tekkis juurde uusi. Vilja produktsiooni tõus lubas vilja ka mõnel määral maalt välja vedada. Põllunduse arengut pidurdasid sagedased feodaalsõjad, ikalduse- ja näljaajad ning epideemiad. Mitmesuguste lisatuluallikate osatähtsus suhteliselt ja piguti ka absoluutselt vähenes. Nii toimus mesinduses allakäik alates XIV sajandi lõpust seoses põllumaa juurdetuleku ja metsade vähenemisega. Põllumajandussaaduste töötlemisel oli olulisemaks uuenduseks mehhaaniliste veskite levimine.

Valdavalt naturaalse majanduse olukorras esines vähesel määral ka kaubalis-rahalisi suhteid. Põllumajandussaaduste hinnad olid kogu vaadeldava perioodi jooksul võrdlemisi stabiilsed.

Suuri muutusi tõi maa vallutamine ühiskondlikesse suhetesse. Kui seni esinesid Eestis juba mõnevõrra arenenud feodaalsuhete algmed, siis nüüd tekkis selgekujuline feodaalne ühiskond. Arenes välja feodalismile tüüpiline läänikord. Feodaalide klassi moodustasid aga peaaegu eranditult välismaised vallutajad, kelle hulka pääses vaid üksikuid eesti ülikuid. Viimased kadusid põhiliselt XIV sajandi teisel poolel ja edaspidi esines eestlasi veel vaid väikeläänimeestena. Eesti rahva põhimass langes feodaalsesse sõltuvusse, moodustades ekspluateeritava talurahvaklassi. Niiviisi väljakujunenud feodalismiajastu põhiklassid eraldusid siin üksteisest seega ka etnilise päritolu poolest.

Vallutajad tunnustasid juriidiliselt eestlaste isikliku vabaduse ja õiguse pärilikule maakasutamisele, kuid tegelikkuses hakati mõlemaid tugevasti piirama. Vaadeldava ajajärgu Eesti ajalugu ei tundnud küll veel pärisorjust, kuid feodaalne sõltuvus muutus järjest ängistavamaks. Juriidilise ülestõusu ebaedu tõi kaasa isikliku sõltuvuse süvenemise ja XIV sajandi lõpul leiame esimesi teateid sunnismaisuse kujunemise algusest.

Talupoegade maavaldusõigusi rikuti üha ulatuslikumalt. Vähenesid talupoegade saraskondlikud õigused ühismaadele ja

-metsadele ning kalastusvetele. Ikka rohkem esines ka põllumaade vägivaldset äravõtmist. Eriti toimus see seoses mõisate rajamisega. XIII-XIV sajand oli välismaiste feodaalide mõisate arenguloo algjärguks, mille eelastmeks omakorda olid Muinas-Eesti ülikute üksiktalud. XV sajandi alguse paiku hakkasid mõisad omandama juba teoorjuslike suurmaapidamiste jooni. Oluliselt aitas selleks kaasa vasallide maavaldusõiguste laiendamine Harju-Virus ordumeister Konrad von Jungingeni armukirjaga 1397.a. Sellega kadus praktiliselt läänide tagasimineku maahärra kätte, mis suurendas tunduvalt vasallide huvi põllumajanduse vastu.

Feodaalne rent, mis seni oli Eestis alles tekkimisjärgus, muutus vallutuse järgi üldiseks ja näitas ühtlasi pidevat suurenemise tendentsi. Valitsevaks rendivormiks oli naturaarent, älgul viljas ja karjasaadustes, kuid naturaalrendina nõutavate ainete hulk muutus aja jooksul üha mitmekesisemaks. Esines vähesel määral ka raharenti, mõisate rajamisega sai alguse ja kasvas teorent.

Kogu eeltoodu põhjal näib olevat põhjendatud vaadelda ajajärku alates maa vallutamisest kuni umbes XIV sajandi lõpuni eri etapina meie agraarejaloo. Antud ajal toimus põllumajanduses feodalismile iseloomulike joonte juurdumine ja väljakujunemine.

S i s u k o r d .

Sissejuhatus	3
I. Tootlike jõudude seisund	76
1. Tootlike jõudude ulatuslik purustamine maa vallutamise perioodil	6
2. Põlluharimise osatähtsuse kasvust XIII-XIV sa- jandil	12
3. Maaviljelussüsteemid	16
4. Põllupinna laienemine	23
5. Põllundustehnika	25
6. Viljalligid ja saagikus	30
7. Adramaa	32
8. Karjandus	34
9. Aiandus	38
10. Mesindus	39
11. Kalastus	40
12. Küttimine	44
13. Põllumajandussaaduste hindadest	46
II. Feodaalne maavaldus ja ühiskondlikud suhted.	51
1. Talupoegade maavaldusõigused	51
2. Talurahva isiklik vabadus	54
3. Mõisate rajamine	58
4. Feodaalne rent	79
Kokkuvõtteks	84

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Эликооли, 18

Вахре Сулей Хейрихович

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В ЭСТОНИИ В XIII-XIV ВВ.

На эстонском языке

Vastutav toimetaja V. Trummal
Korrektor E. Oja

TEÜ rotaprint 1966. Trükipoognaid 5,44.
Tingtrükipoognaid 4,35. Arvestuspoognaid
4,55. Trükiarv 300. Faber 30x42. 1/4. Pal-
jundamisele antud 15. XI 1966. MB 09212.
Tell. nr. 505.

Hind 13 kop.